

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Глухівський національний педагогічний університет
імені Олександра Довженка

Кафедра української мови, літератури та методики навчання

**КОНЦЕПТ «ПАТРІОТИЗМ» В ЛІТЕРАТУРНІЙ ТВОРЧОСТІ
ОЛЕКСАНДРА ДОВЖЕНКА: ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧИЙ І
МЕТОДИЧНИЙ АСПЕКТИ**

Магістерська робота

зі спеціальності 014.01 Середня
освіта (Українська мова і література)
студентки 61 – 2У групи
навчально-наукового інституту
філології та історії

Гулакової Ганни Валеріївни

Науковий керівник:
доктор. філол. наук, професор
Новиков А. О.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
Розділ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ	
ДОСЛІДЖЕННЯ	10
1.1. Проблема становлення концепту як філософської категорії в сучасній науковій парадигмі.....	10
1.2. Концепт «патріотизм» як когнітивно-філософська категорія.....	19
Висновки до розділу 1.....	26
Розділ 2. ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧИЙ АНАЛІЗ КОНЦЕПТУ	
«ПАТРІОТИЗМ» У ДОРОБКУ ОЛЕКСАНДРА ДОВЖЕНКА	28
2.1. Друга світова війна у житті і творчості Олександра Довженка.....	28
2.2. Концепт «патріотизм» у публіцистиці письменника.....	32
2.3. Реалізація концепту «патріотизм» в «Щоденникових записах».....	36
2.4. Дискурс патріотизму й дезертирства в кіноповісті «Україна в огні».....	42
2.5. Актуалізація концепту «патріотизм» у малій прозі митця.....	45
Висновки до розділу 2.....	50
Розділ 3. ВИВЧЕННЯ ТВОРЧОСТІ ОЛЕКСАНДРА ДОВЖЕНКА	
В СУЧАСНІЙ ШКОЛІ	52
3.1. Дидактичні матеріали, присвячені творчості Олександра Довженка, у програмі й підручниках з української літератури.....	52
3.2. Методичні рекомендації щодо вивчення творів Олександра Довженка про війну.....	73
3.3. Використання форм позакласної роботи під час вивчення творчості Олександра Довженка.....	85
Висновки до розділу 3.....	91
ВИСНОВКИ	92
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	98
ДОДАТКИ	108

ВСТУП

У сучасній науковій парадигмі постала необхідність вивчення літературних текстів у нерозривному зв'язку з культурними й мисленнєвими процесами, а також свідомістю як окремої особистості, так і всієї епохи до якої вона належить. Сучасні вчені спираються на пізнавальний (когнітивний) і комунікативно-прагматичний характер художніх текстів. Дослідники все частіше починають послуговуватися терміном «концепт», який означає певний об'єкт когніції в літературі. Вивчення сутності концепту репрезентовано в численних студіях. А власне поняття концепту доволі глибоке й багатогранне.

До найбільш часто вживаних належить концепт «патріотизм», який наявний у творчій спадщині багатьох українських письменників ХХ століття, особливо доби воєнних лихоліть (громадянська війна, Перша світова війна, Друга світова війна тощо). До таких належать передусім Андрій Малишко («Прометей»), Юрій Яновський («Вершники»), Олесь Гончар («Людина і зброя», «Прапорonosці»), а також Олександр Довженко, у творчій спадщині якого тема війни репрезентована чи не найбільше. У цьому контексті доцільно згадати його кіноповісті «Тарас Бульба (за Гоголем)», «Україна в огні», «Повість полум'яних літ», «Аероград», «Щорс», численні публіцистичні статті й нариси («Не хазяйнувати німцям на Україні», «Душа народна неподоланна!», «До зброї!», «Я бачу перемогу», «У грізний час», «Ворог буде розгромлений»), оповідання «Воля до життя», «Мати», «Стій, смерть, зупинись», «На колючому дроті», «Бронза», а також широко відомі «Щоденникові записи». Оскільки творчість Довженка, а особливо – його художні твори, які стосуються війни, є першоджерелом виховання патріотизму й національної свідомості, вивчення його доробку є **актуальним** і нині.

Упродовж багатьох десятиліть творча спадщина Довженка ставала предметом досліджень багатьох учених, зокрібно: Василя Марочко, Івана

Кошелівця, Сергія Тримбача, Романа Корогодського та інших. Останнім часом багато літературознавців і мовознавців значну увагу приділяли розкриттю образу незламного патріота й захисника Вітчизни, який репрезентовано в творчому доробку митця, серед таких варто згадати: Любов Семененко («Ціннісні вектори в оповіданнях Олександра Довженка про Другу світову війну»), Наталію Дейниченко («Воєнна лексика в кіноповісті О. Довженка “Україна в огні”»), Зою Шевченко («Зображення війни у творчій спадщині О. Довженка») та інших.

Істотний внесок у вивчення літературного доробку Довженка здійснили також учені Глухівського національного педагогічного університету, який названий на честь неперевершеного кінорежисера й письменника. Саме тут було засновано науково-дослідну лабораторію довженкознавства (2017 р.). У науковій спадщині членів цієї лабораторії й викладачів кафедри української мови, літератури та методики навчання є багато значущих наукових праць, зокрема: дві кандидатські дисертації, які присвячені дослідженню творчості О. Довженка (автори С. Максимчук-Макаренко й Н. Троша), дві колективні монографії: «Літературні пріоритети Олександра Довженка» (2016) [70] та «Олександр Довженко в рецепції сучасної наукової думки» (2019), колективний навчальний посібник «Вивчення творчості Олександра Довженка в школі» (2014) [67], а також чимало статей, які були опубліковані доктором філологічних наук, професором Анатолієм Новиковим («Образ України у творчій спадщині Олександра Довженка» [69], «Концептуальна опозиція “добро” / “зло” в кіноповісті Олександра Довженка “Україна в огні”» [68]), кандидатами наук Світланою Приваловою («Гуманістичні ідеї у творах малої прози Олександра Довженка») [76], Володимиром Гриневичем («Ще раз про затемнені сторінки з життя Олександра Довженка»), Світланою Цінько («Виховання духовно-моральних цінностей учнів (на матеріалі творів Олександра Довженка») [95], Наталією Трошею («Художня репрезентація концепту “відступник” у літературній

творчості Олександра Довженка» [84], «Концепт української історії в “Щоденнику”» Олександра Довженка») [83] та ін.

Окрім того, щорічно під керівництвом викладачів кафедри виконуються курсові, дипломні й магістерські роботи. Серед них – А. Сокольцової («Концепт зради в літературній творчості Олександра Довженка»), О. Гаранжи («Відображення громадянської позиції і суспільно-політичних поглядів О. Довженка у «Щоденникових записах» 1939–1956 рр.»), Я. Аноненко («Образ української жінки в кіноповісті О. Довженка "Україна в огні"»), Ю. Кісеєвої («Жанрово-стильові особливості творчості О. Довженка») та ін. Періодично у стінах університету відбуваються міжнародні, всеукраїнські та регіональні конференції (VIII Міжнародна інтернет-конференція молодих учених і студентів «Глухівські наукові читання» (2018, 2019, 2020), «Актуальні питання суспільних та гуманітарних наук», Всеукраїнська студентська науково-практична інтернет-конференція «Сучасні тенденції та перспективи мовно-літературної освіти в Україні» (2019, 2020), X Всеукраїнська студентська науково-практична конференція «Мова й література у проекції різних наукових парадигм» (2019), в яких порушуються питання, пов’язані з вивченням творчої спадщини неперевершеного кінорежисера й письменника.

Тема патріотизму посідає чільне місце у художніх творах Довженка й сучасному літературному дискурсі загалом. Багато українських літературознавців намагалися дослідити її, зокрібно: Роман Корогодський, Юрій Барабаш, Василь Марочко, Іван Кошелівець, Олександр Безручко, Микола Куценко, Анатолій Новиков, Наталія Троша тощо.

Але, незважаючи на велику кількість наукових праць, присвячених вивченню літературної спадщини Довженка, жодна з них концептуально не вирішує зазначену, так як концепт «патріотизм» не ставав предметом спеціального дослідження. З огляду на це, постала нагальна необхідність здійснити окреме ґрунтовне дослідження на цю тему.

Мета дослідження: дослідити концепт «патріотизм» у літературному доробку Олександра Довженка періоду Другої світової війни; розробити методичні рекомендації щодо вивчення творчості письменника у закладах загальної середньої освіти.

Досягнення мети дослідження відбувається за допомогою вирішення таких завдань:

- з'ясувати сутність концепту «патріотизм» як літературознавчої категорії;
- дослідити ступінь вивчення обраної теми в сучасному літературознавстві;
- простежити реалізацію концепту «патріотизм» у літературній спадщині Олександра Довженка доби Другої світової війни;
- розробити методичні рекомендації щодо вивчення творчості письменника періоду Другої світової війни в середніх закладах освіти.

Об'єкт дослідження: корпус публіцистичних і художніх творів Олександра Довженка періоду Другої світової війни, «Щоденникові записи», твори митця, які рекомендовані для обов'язкового текстуального вивчення в школі.

Предмет дослідження: концепт «патріотизм» у літературному доробку Олександра Довженка періоду Другої світової війни.

Для досягнення поставлених завдань використовувалися такі **методи дослідження:** описовий (з метою простеження ступеня розробленості теми наукового дослідження й накопичення теоретичного матеріалу), історико-культурний (для простеження можливих зовнішніх і внутрішніх чинників, які мали вплив на формування світогляду митця, його життєвої позиції тощо), біографічний (з метою з'ясування особливостей життєвого й творчого шляху письменника, передумов для створення художніх образів, існування можливих прототипів), компаративний (для простеження наявних ремінісценцій, алюзій у художніх творах митця з творами українських і

зарубіжних письменників, проведення паралелей між художніми текстами) та ін.

Наукова новизна. У роботі систематизовано теоретичний матеріал, присвячений вивченню масового прояву патріотизму українського народу періоду німецько-радянської війни в літературному доробку Олександра Довженка, удосконалено методику вивчення творчості письменника в закладах загальної середньої освіти.

Практичне значення роботи. Матеріали наукової праці можуть бути використані на уроках української літератури в закладах загальної середньої освіти, під час факультативних занять, спецкурсів та в позакласній роботі з української літератури.

Апробація результатів дослідження. Результати наукової роботи ставали предметом обговорення на багатьох конференціях, зокрема: на Всеукраїнській науково-теоретичній конференції «Олександр Довженко і українська культура: історія, традиції, сучасність» (17–18 жовтня 2019 року, м. Глухів), Всеукраїнській науково-практичній інтернет-конференції студентів, аспірантів і молодих учених «Сучасні тенденції та перспективи мовно-літературної освіти в Україні» (20–21 лютого 2019 року, м. Глухів), X Міжнародній інтернет-конференції молодих учених і студентів «Глухівські наукові читання – 2020. Актуальні питання суспільних та гуманітарних наук» (9–11 грудня 2020 року, м. Глухів), II Усеукраїнській студентській науково-практичній інтернет-конференції «Сучасні тенденції та перспективи мовно-літературної освіти в Україні» (19–20 лютого 2020 року, м. Глухів), на III Усеукраїнській науково-практичній інтернет-конференції студентів, аспірантів і молодих учених «Сучасні тенденції та перспективи мовно-літературної освіти в Україні» (17–18 лютого 2021 року).

Результати дослідження висвітлено в шести публікаціях:

1. Гулакова Г. Друга світова війна крізь призму публіцистики Олександра Довженка. Науковий потенціал дослідника : філологічні та методичні пошуки : зб. наукових праць викладачів і студентів [випуск 7] /

відп. редактор В. А. Каліш. Суми : ТОВ «Видавничо – поліграфічне підприємство «Фабрика друку»», 2019. С. 128–132 [37].

2. Гулакова Г. Друга світова війна крізь призму публіцистики Олександра Довженка. *IX Довженківські читання* : Збірник наукових праць Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка / за ред. А. О. Новикова. Глухів : ГНПУ ім. О. Довженка, 2019. С. 115–119 [23].

3. Гулакова Г. Образ захисника Вітчизни у «Щоденникових записах» Олександра Довженка. *Науковий потенціал дослідника : філологічні та методичні пошуки* : зб. наукових праць викладачів і студентів [випуск 8] / відп. редактор В. А. Каліш. Глухів : ГНПУ ім. О. Довженка, 2020. С. 166–172 [65].

4. Гулакова Г. Національно-патріотичне виховання школярів на матеріалі літературної спадщини Олександра Довженка. *Глухівські читання – 2020. Актуальні питання суспільних та гуманітарних наук* : Збірник матеріалів X міжнародної науково-практичної інтернет-конференції / За заг. ред. О. І. Луценко. Глухів, 2020. С. 265–268. URL: <http://new.gnpu.edu.ua/uk/nauka/naukove-tovarystvo-studentiv-aspirantiv-doktorantiv-ta-molodykh-vchenykh.html> (дата звернення: 16.01.2021).

5. Гулакова Г. Тема: О. Довженко – видатний український кінорежисер і письменник. «Ніч перед боєм» – твір про героїзм, самовідданість, патріотичні почуття українців (8 клас). Методична скарбничка педагога / За загальною редакцією доц. Н. В. Мордовцевої. Старобільськ : ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка», 2020. С. 158–164 [61].

6. Гулакова Г. Урок «Образи діда Платона і діда Савки. Їхній моральний урок для солдатів». *Освітній онлайн-портал для вчителів «На урок»*. URL : <https://naurok.com.ua/urok-obrazi-dida-platona-i-dida-savki-hniy-moralniy-urok-dlya-soldativ-157393.html> (дата звернення: 16.01.2020) (Додаток А).

Структура магістерської роботи зумовлюється логікою викладу матеріалу та складається із взаємопов'язаних компонентів: вступу, трьох розділів, висновку, списку використаних джерел і додатків. У вступі визначено актуальність дослідження, з'ясовано об'єкт і предмет дослідження, завдання й методи дослідження.

У першому розділі репрезентовано основні методологічні чинники становлення поняття «концепту» як літературозначої та філософської категорії; з'ясовано теоретичні засади та шляхи формування концепту «патріотизм», а також підходи вітчизняних учених щодо тлумачення семантики концепту «патріотизм».

У другому розділі виявлено особливості відтворення концепту «патріотизм» у літературній творчості митця років Другої світової війни, з'ясовано позитивні й негативні чинники війни як уособлення нищівної сили й збудника патріотизму й національної свідомості суспільства, досліджено місце й роль війни у житті, публіцистичній спадщині, художніх творах, «Щоденникових записах» О. Довженка.

У третьому розділі визначено місце й роль творчої спадщини письменника в навчально-виховному процесі, проаналізовано чинну програму й шкільні підручники з української літератури на вміст та якість представленого матеріалу, а також розроблено методичні рекомендації для позакласної роботи з досліджуваної теми.

У висновках репрезентовано підсумки дослідження й обґрунтовано перспективи подальшого вивчення творчості Довженка.

У додатках вміщені плани-конспекти уроків, присвячених вивченню творчості Олександра Довженка у 8 класі, а також план-конспект позакласного виховного заходу стосовно творчості митця в старших класах.

Список використаної літератури охоплює 97 джерел.

Розділ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Проблема становлення концепту як філософської категорії в сучасній науковій парадигмі

В українській літературі вже давно постало питання щодо спроб тлумачення поняття «концепт», який є репрезентом світосприймання окремої людини або цілої спільноти. Зауважимо, що сукупність концептів, як носіїв колективної й індивідуальної діяльності, представляє національну картину світу [3, с. 60]. Зважаючи на прогресивний розвиток науки, подальші наукові пошуки у галузі літературознавства потребують введення нових понять, які були б універсальними елементами як у літературознавстві, так і в лінгвістиці, психології, історії, філософії тощо.

Перші спроби дати трактування поняття «концепт» (що в дослівному перекладі з латинської означає «зачаття») намагалися ще в епоху Середньовіччя (У. Оккам, П. Абеляр, Т. Гоббс) [5, с. 76]. Так, наприклад, П. Абеляр розглядав концепт у теологічному ракурсі, вказуючи на те, що це поняття тісно взаємопов'язано з Богом. Це й не дивно, адже це було цілком у дусі того часу. Схоласт зробив акцент на тому, що концепт варто розглядати враховуючи сферу застосування, тобто контексту, а також конкретного концептоносія. Звідси, можна зробити висновок, що концепт є нібито проміжним елементом у людському мовленні [5, с. 79].

У науковій парадигмі уперше поняття «концепт» було застосовано на початку ХХ ст. в праці «Концепт і слово» С. Аскольдова-Алексеева, але тоді ще не користувалося особливим попитом. З латинської мови «conceptus» трактується як «думка», «поняття» [4, с. 270].

Нині, вказуючи на взаємозв'язок психологічних термінів з літературознавчими, науковці послуговуються поняттям «концепт», що й репрезентує багатоаспектність знань людини про навколишній світ та його закони.

У філософському енциклопедичному словнику за ред. В. І. Шинкарука концепт трактується як:

- 1) одиниця на позначення змісту поняття та його значень (у логічній семантиці);
- 2) термін, який застосовували на позначення загального (спільного) в одиничних предметах (у середньовічній логіці та філософії);
- 3) репрезент певної ідеї, яка узагальнює ставлення до навколишньої дійсності (у сучасній філософії) [89, с. 300].

У «Краткому словарю когнитивних термінів» вміщено інше трактування поняття «концепт». Зокрема, тут він трактується як «кванти» землі, які людина застосовує під час мовленнєво-мисленнєвої діяльності, а також протягом пізнання світу.

Сукупність різних трактувань поняття «концепту» пізніше призводить до виникнення нового поняття – «концептуалізм». В епоху Середньовіччя таку думку обстоював П. Абеляр. Філософ вказував на форми функціонування загального (спільного) між номіналізмом і реалізмом.

Незважаючи на те, що термін «концепт» і сьогодні активно застосовується у різних галузях науки, однозначного тлумачення він і досі немає, що й призвело до існування концепцій різноманітних науковців (І. А. Стерніна, В. І. Нікітіна, Н. Д. Арутюнової, В. В. Колесової, З. Д. Попової, М. В. Пименової та інших). Концепт є предметом дослідження багатьох культурологів, логіків, мовознавців, психологів, філософів тощо. Категорія «концепту», як відносно нового поняття, ще доцільно не вивчена, звідси – безліч різноманітних потрактувань [90, с. 35].

За Г. Вежбицькою, провідним завданням концепту є інтеграція людини у власний ментальний світ за допомогою концептуальної мовної картини світу.

У науковій парадигмі виокремилася навіть ціла методика щодо вивчення концептів, яка носить назву – концептуальний аналіз. Об'єктом вивчення останнього є концепт [78, с. 258].

Таким чином, в архітектоніці концепту умовно можна виокремити три аспекти, які вказують на його сутність:

- ціннісний аспект – вказує на важливість концепту, завдяки якому на психічному рівні формується як окремий індивід, так і цілий колектив;
- понятійний аспект – є його дефініцією, інтенціоналом на позначення в мові;
- образний аспект – дає змогу охарактеризувати предмети або явища навколишньої дійсності за допомогою органів чуття (слух, смак, нюх, зір, тактильні відчуття) [10, с. 81].

М. В. Нікітін акцентує на тісному взаємозв'язку концепту з його значенням. Адже, значення – це ті ж поняття, що характеризуються й тотожними властивостями й компонентами: їх змістом, структурою, системними зв'язками, характером відображення дійсності тощо [16, с. 66].

Згідно з визначенням В. Зусжан, художній концепт являє собою складну розвинену парадигму, яка не піддається універсальним законам логіки та прагматики. Насамперед, таке заміщення здійснюється за допомогою «художньої асоціативності». До основних ознак художнього концепту належать: багатоаспектність образів, символічність, метафоричність. Архітектоніку художнього концепту складають як індивідуально-авторське розуміння, так і традиційно усталене народне уявлення конкретного явища [51, с. 20].

У літературі концепт не є сталим поняттям. Навпаки, він постійно розширюється за допомогою нових понять та асоціацій. Згідно з цим, під час здійснення концептуального аналізу, варто виокремлювати первинний і вторинний концепти. Оскільки головне завдання первинного концепту полягає в репрезентації об'єктивної картини світу, а другий має на меті – розкрити індивідуально-авторську, суб'єктивну позицію.

О. Когановська віддає належну роль використанню концептуального аналізу, за допомогою якого можна здійснити ґрунтовний аналіз ідіостилю

письменника крізь призму його власне індивідуального сприйняття окремих явищ, та й загалом світу.

Зауважимо, що в процесі дослідження концепту, дослідник повинен здійснити глибинний аналіз кожного окремого складника концепту. На думку Ю. Голобородька, саме в такий спосіб можна отримати узагальнене уявлення про національну картину світу, а також особливості світосприйняття навколишньої дійсності.

У літературознавчій науці вчені виокремили такі аспекти дослідження концепту:

- лінгвістичний, підґрунтям якого є мовознавчі праці, теорії таких учених: В. Гак, О. Тараненко, В. Звегінцев, Л. Резников, П. Чесноков та інших. Цей аспект спрямований на дослідження концепту через фразеологічно-семантичне й лексичне вираження;

- літературно-культурологічний. Представники цього аспекту (Л. Іванова, Л. Крулзберг, О. Когановська) переконані, що здійснення аналізу народних традицій, уявлень і вірувань осіб, які стали заручниками критичної ситуації, але все ще підсвідомо керуються інстинктами своїх далеких предків, допоможе розкрити поняття «концепт» у більш повній мірі.

- власне філософський, який спрямований на дослідження суто філософських термінів та спроб їх позначення (Ф. Гаватарі, Ж. Дельоз);

- когнітивний – бере до уваги процеси когніції (пізнання) повсякденних фактів, явищ, речей, які у свідомості людини поступово набувають актуальності (І. Стернін, В. Дем'янков, З. Попова, О. Кубрякова);

- логіко-філософський, який спирається на розгляд філософських понять у нерозривному зв'язку із законами логіки та прагматики (Г. Фреге, Ч. Пірс, Дж. Кемені);

- психолінгвістичний, тобто за допомогою концепту можна дослідити психологічний стан людини, дати оцінку її діям у певних ситуаціях тощо (Л. Лисиченко, В. Старко, О. Залевська, О. Цапок, О. Селіванова, І. Штерн);

– лінгвокультурологічний, який має на меті дослідження лінгвістичних сполучень, які репрезентують ментальність народу, життєві пріоритети, національні цінності (В. Маслова, Д. Гудков, В. Іващенко, Л. Іванова І. Захарченко, В. Красних, А. Вежбицька) [16, с. 64–72].

За визначенням З. Д. Попової й І. А. Стерніна, які розглядають концепт як дискретне (перервне) ментальне сполучення, яке є ключовим елементом мисленнєвого коду людини. Остання ж, у свою чергу, має відносно впорядковану структуру, що репрезентує результат когнітивної діяльності індивіда й суспільства, які вміщують узагальнену, енциклопедичну інформацію про явище, предмет, його інтерпретацію [78, с. 250].

Концептосферу в літературному творі складає сукупність окремих концептів. За С. А. Жаботинською, підґрунтям концептуального аналізу є розкриття одних концептів у нерозривному зв'язку з іншими.

Підтримує цю позицію й І. Тарасова, яка акцентує на тому, що письменники у своїх художніх творах часто вдаються до використання концепту, який поєднує в собі різноманітну кількість елементів [15, с. 14].

Н. Д. Артюнова розглядає концепт як проміжний елемент між особистістю й світом. Таким чином, можна стверджувати, що поняття «концепт» утворилося внаслідок співіснування таких чинників: релігія, образи мистецтва, національна традиція, життєвий досвід, фольклор, відчуття і система цінностей, ідеологія [3, с. 64].

Н. Н. Болдирева вважає, що концепт формується на основі таких форм когніції:

- невербальне й вербальне спілкування;
- чуттєвий образ;
- мисленнєва, експериментально-когнітивна, теоретико-пізнавальна й предметно-практична діяльність.

Концепт, на думку С. Г. Воркачова, є результатом колективних знань і представлений за допомогою засобів мови з яскраво вираженою етнокультурною специфікою. Дослідник зауважує, що ментальна картина

світу може стати приналежною до концепту лише за умови, якщо останній буде містити у собі етнокультурні риси [16, с. 69].

За класифікацією Ю. С. Степанова, в концепті, як багатовимірному понятті, можна виокремити три ключові пласти:

- історичний (пасивний) пласт;
- актуальний (новітній, активний) пласт;
- внутрішня складова (пряме значення).

Дослідниця З. Д. Попова акцентує, що концепт є результатом людських переживань, оскільки в його складі можна простежити не тільки класифікаційно-описові, а й образно-емпіричні та чуттєво-вольові характеристики [10, с. 35].

Архітектоніка концепту залежить ще й від розвитку духовної й матеріальної спадщини народу. За умови виділення нових конотативних ознак, значно легше розкрити зміст поняття «концепт».

На думку Ю. С. Степанова, концепт варто розуміти двопланово: з одного боку – це те, що є історією народу, фактом культури тощо, з іншого – це ті компоненти, які складають будову цього поняття. На противагу попередньому трактуванню, В. В. Колесова та В. І. Карасик запевняють, що концепт – це багатоаспектне ментальне сполучення, яке складається з образного, цілісного й понятійного складників [10, с. 82].

За визначенням В. В. Красних, концепт може репрезентувати як максимально абстраговані, так і приховані («під маскою») одиниці. Завдяки когнітивному впливу на концепт, він взаємодіє зі свідомістю, ідеями тощо.

Таким чином, згідно з концепцією В. В. Красних концепт – одиниця вищого рівня абстракції, яка інтегрує в собі ментальну й національно-культурну специфіку й виявляється переважно у слові [3, с. 63].

В. І. Шинкарук акцентує, що концепт варто розглядати у нерозривному зв'язку із денотатом. Причому перший із них, у перекладі з латинської означає «думка» («conception»), а другий «denotation» – її «позначення» [89, с. 309].

В. І. Ващенко розглядає концепт з точки зору психології. За визначенням дослідниці – це кодована в людській психіці інформація про власне оточення й ментальність.

У низці літературознавчих розвідок Н. Н. Болдирева, С. Н. Колосова, А. І. Худякова знаходимо різноманітні спроби щодо аналізу сутності концепту. Дослідники вивчають співвіднесеність понять: концепт – образ, концепт – номінатив, концепт – стереотип, концепт – поняття, концепт – значення [94, с. 36].

Загальноприйнято, що комплексне використання різноманітних методів і прийомів у процесі дослідження дасть змогу виявити якомога більше ознак концепту. До методів концептуального аналізу належать: аналіз образів, явищ, предметів, ситуацій, що дають об'єктивну оцінку конкретному концепту культури [60, с. 165].

На сьогодні існує значна кількість різноманітних методик концептуального аналізу, за допомогою яких можна здійснити докладний аналіз природи окремого концепту, наприклад: теорія імен-гештальтів (Л. Чернейко), концепція метафоричної сполучуваності імені концепту (В. Телія, О. Кондратьєва), теорія вертикального контексту (О. Ахманова), теорія профілювання (Є. Бартмінський), методика ключових слів (В. Маслова), етноцентрична концепція (А. Вержбицька), методика вивчення культурних домінант (В. Карасик, С. Нікітіна), фреймовий підхід (С. Жаботинська), польовий підхід (Й. Стернін) та ін. [16, с. 69].

В. А. Маслова вважає, що основною ланкою концепту є певна морально-етична риса, яка виявляється в суб'єкта у конкретній ситуації. Дослідниця пропонує власну класифікацію концепту, враховуючи ступінь їхнього поширення:

- загальнолюдський (універсальний), який репрезентує різноманіття відтворюваних подій;
- ментальний, першоосновою якого є культурне й національне середовище, в якому формувалася особистість письменника;

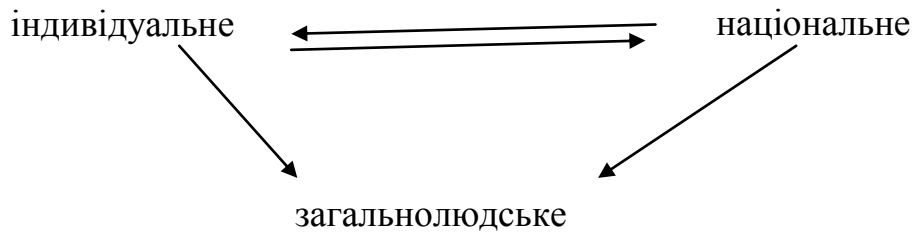
- колективний (груповий) – приналежність автора до певної групи за різними критеріями (вік, стать, національність), що зумовлюють його власне авторське ставлення щодо відтворюваних подій у творі;
- соціальний, підґрунтям якого є приналежність митця до конкретного соціального угруповання або соціальної спільноти тощо;
- індивідуально-психологічний, який уміщує особисті уявлення, національність, сферу діяльності, генеалогію, традиції та рівень освіченості письменника.

У літературознавстві часто дослідники прагнуть дослідити концепт у певному художньому творі ізольовано, тобто не пов'язуючи його ні з життєтворчістю письменника, ні з подібними перегуками у творах інших митців.

Варто зазначити, що спроби тлумачення концепту – це обопільний процес читача й письменника. Адже, з одного боку, письменник прагне втілити у своєму художньому творі власні почуття, думки тощо, а читач у свою чергу – робить спроби розтлумачити написане автором, спираючись на власний життєвий досвід.

Письменник В. Шевчук акцентує, що підґрунтя концепту становлять тропи й стилістичні засоби виразності. Саме в такий спосіб митці можуть глибинно «пронизати червоною ниткою» через художній твір основне емоційне навантаження концепту. Тому часто автори вдаються до використання різноманітних обрамлень, ліричних відступів, незвичних метафоричних образів тощо.

В. Шевчук пропонує розглядати концепт як складну трирівневу організацію, яка складається з індивідуального й національного значень, кожне з яких може переходити в інше й у сукупності утворювати загальнолюдське значення. Схематично це можна зобразити так: [5, с. 115–120].

Л. Г. Бабенко пропонує власну модель концептуального аналізу, яка бере до уваги як окремий художній твір, так і дотичні теми, образи, проблеми, які прослідковуються в інших творах цього ж письменника. У такий спосіб можна простежити периферію потрактування окремого *концепту*, а також виокремити асоціативні зв'язки в тлумаченні досліджуваного поняття.

Виникнення поняття *концепту* заклало підвалини для виникнення й іншого, взаємопов'язаного з ним поняття – *концептуалізм*. Останній бере початок ще в епоху Середньовіччя. Прихильники концептуалізму свідомо заперечували функціонування загальних понять, як одиничних елементів, але й визнавали їх, як форми когнітивної дійсності [79, с. 456].

Дослідники З. Д. Попова та І. А. Стернін трактують концепт як засіб зображення матеріальної й духовної спадщини народу, життєвих цінностей, традицій і вірувань концептоносіїв, національної картини світу. Це визначення, на нашу думку, є найбільш точним. Цілком слушною є й думка В. Шевчука щодо трирівневої організації концепту, який поєднує в собі індивідуальні й національні риси, які в результаті утворюють загальнолюдський концепт.

Підсумуємо, що поступове утвердження в сучасній науці поняття «*концепт*» заклало підвалини для глибинного аналізу особливостей національної культури й свідомості людини абсолютно з нових позицій, а також нові аспекти взаємодії лінгвістики, філософії, літературознавства, культурології, лінгвокультурології тощо.

1.2. Концепт «патріотизм» як когнітивно-філософська категорія

У той час, коли наша держава знаходиться на роздоріжжі інтересів різних країн, і повинна виробляти власну оптимальну траєкторію свого розвитку задля підвищення економічного, соціального й політичного життя своїх громадян, усе більшої значущості набуває проблема патріотизму, яка є ключовою в цьому питанні.

Своїми витокami патріотизм сягає в глибоку давнину. Початки його формування простежуються ще в Стародавній Греції, де провідною ідеєю було діяти на благо своєї спільноти. Часто, за таких умов, вияви патріотизму ставали дещо спотворені й переростали у визнання своєї соціальної групи, країни або нації за ідеал, як наслідок – вороже ставлення до інших народів, що інколи могло трансформуватися в збройні конфлікти, світові війни, голокості, нацизм тощо.

У філософському енциклопедичному словнику за ред. В. І. Шинкарука лексема *патріотизм* розглядається в розрізі соціально-психологічного явища. Морального сенсу це поняття набуває у формах суспільної й індивідуальної самосвідомості. Особливої важливості аспект патріотизму набуває в наш час, коли перед людством постала низка суспільно важливих проблем (екологічна катастрофа, масова вирубка лісів, загроза епідемію ВІЛу, СНІДу), які для свого вирішення потребують згуртування суспільства, прагнення зробити власний внесок задля загального успіху [89, с. 176].

У філософському словнику за ред. В. І. Шинкарука лексема *патріотизм*, що в дослівному перекладі з грецької тлумачиться як «співвітчизник», «вітчизна» розуміється як найбільший прояв любові до своєї держави, гордість за її національні надбання, готовність стати на захист її інтересів.

Зазначимо, що *патріотизм* – це явище, яке історично склалося в процесі формування суспільства, окремого етносу й виявляється, безпосередньо, в його практичній реалізації. *Патріотизм* розвивався поряд із розвитком людства. Уперше прояви цього поняття спостерігаються ще в

первісному суспільстві, де він був тісно пов'язаний із осягненням обрядів і традицій людей.

В антагоністичних суспільствах патріотизм виявляється в класовому характері. Від початку формування націй патріотизм буржуазії носив виключно загальнонаціональний характер. У час, коли простежується особливе загострення капіталістичних відносин патріотизм виявляється в націоналізмі та шовінізмі. Найчастіше його прояви простежуються в робітничому класі. У роки панування УРСР активно розвивається *пролетарський патріотизм*, який ґрунтувався на возвеличенні ідеалів комунізму, прославленні соціалістичної Батьківщини тощо. Найяскравішим прикладом виявлення останнього стала участь радянських вояків, а також багатьох братніх народів у Другій світовій війні. Від початку існування соціалізму зміст поняття *патріотизм* розширюється й доповнюється новим – інтернаціоналізмом [90, с. 480].

У філософській енциклопедії за редакцією Ф. В. Констянтинова зазначено, що патріотизм – це необхідна риса, яка повинна бути притаманна кожній людині [92, с. 345].

У політологічному енциклопедичному словнику зазначається, що виявлення *патріотизму* має свою специфіку залежно від інтересів суспільства, умов існування держави. Найбільше він почав розвиватися в Україні з початку переходу існування суспільства від тоталітарного до демократичного способу життя.

Патріотизм є ключовим чинником у розвитку демократичного суспільства. В його основу покладено любов до своєї Батьківщини, національна історія свого народу, виховання на кращих традиціях свого та інших народів, свідомий вибір людини працювати на благо матеріального, культурного зростання своєї країни, знати свої права та не терпіти їх порушення. Актуальною проблемою в сучасному суспільстві є проблема національної самосвідомості, що є однією з фундаментальних чинників нової системи патріотичного виховання молодого покоління [73, с. 237].

Дослідники М. Ф. Головатий і М. Б. Панасюк зауважують, що патріотизм найбільше виявляється в служінні людиною своїй вітчизні. Автори зазначають, що патріотизм не може існувати поряд із шовінізмом а також агресивними проявами націоналізму. Тут патріотизм перегукується з морально-етичними цінностями людського життя, наприклад: за умови якщо людина нехтує своїм народом, його інтересами – це означає, що вона виявляє таку ж егоїстичність й до всього людства [19, с. 454].

Дослідник В. А. Кротюк зауважує, що патріотизм є не тільки чинником націєтворення, згуртування суспільства його інтересів, але й руйнівним, залежно від того, що закладено в його основу: нація – «нацизм», раса – «расизм», національність – «націоналізм».

Патріотизм як і етнонім «патріот» або «патріотка» неодмінно характеризується як готовність стати на захист, віддати себе в жертву заради інтересів свого народу. Високий рівень національної самосвідомості досягається лише за умови систематичного й обопільного виховання людини на кращих традиціях, зразках художньої літератури, піснях, прикладах з історії свого народу [11, с. 960].

Героїко-патріотичне виховання ставить собі за мету забезпечити громадянам України максимальну можливість до самовдосконалення та самореалізації, зародження та розвиток людини як особистості.

Національне виховання є основою утверджених століттями принципів як вітчизняної науки, літератури і культури, так і самої педагогіки [63, с. 358].

Головним напрямком для побудови патріотичної свідомості нації має стати національно-виховний ідеал людини.

За словами Г. Г. Ващенка, цей вірець повинен відбиватись в народних піснях, поезіях і творах письменників. І століттями переходити від одного покоління до іншого [9, с. 15].

Ідеал людини-патріота, як носія незалежності оспівував у своїх творах І. Котляревський. До нього долучаються і такі відомі вчені та філософи як

І. Вишенський, І. Величковський, П. Могила, С. Русова, К. Ушинський, Ф. Прокопович та інші.

Головним завданням громадянина-патріота повинна бути турбота передовсім про своїх рідних, Батьківщину. Люди повинні усвідомлено робити корисні справи на благо свого народу. Діти, виховані на героїко-патріотичних засадах, будуть збагачувати та примножувати багатства своєї нації [63, с. 694].

К. Д. Ушинський зазначав, що саме народність є базовою складовою патріотичного виховання. Саме вона є тим тісним зв'язком між людиною та суспільством.

Основними складовими патріотичного виховання є:

- духовно-моральне виховання;
- громадянсько-патріотичне виховання;
- військово-патріотичне виховання [20, с. 16].

Виховання громадянина держави – одне з головних умов відродження нації. Патріотичне виховання передбачає освоєння і реалізацію особистістю своїх прав і обов'язків по відношенню до себе самого, своєї сім'ї, колективу, рідному краю, Батьківщині, планеті Земля.

Громадянин – це член країни. Він має право і обов'язок захищати її, підкорятися її законам і правилам. Іншими словами, громадянство – це відношення між людиною і державою, в силу якого людина є частиною, і повинна проявляти відданість своєму народу, і в свою чергу, має право на захист з боку держави.

На щастя, поняття «хороший громадянин» не закінчується обміном правами і обов'язками. Воно вимагає цивілізованої поведінки і чималу кількість відповідальних вчинків, спрямованих на благо своєї держави [22, с. 40].

У сучасній педагогічній науці прийнято виділяти кілька різновидів патріотизму:

- 1) *етнічний патріотизм*, який базується на тому, що сама людина відчуває особисту причетність до своєї Батьківщини, свого народу;
- 2) *територіальний патріотизм*. Суть його полягає у тому, що людина виховує у собі любов до того місця, де народилась. Вона вчиться цінувати і оберігати ту природу, яка її оточує;
- 3) *державний патріотизм*, який спрямований на те, щоб людина відчувала себе частиною одного великого народу, творила добрі справи на правах громадськості [6, с. 75].

Вчені-педагоги І. Бех, В. Поплужний, М. Стельмахович, П. Кононенко висловлюють зовсім іншу думку щодо тлумачення патріотизму. Вони умовно розкладають це поняття навпіл, виділяючи в ньому дві структури:

- 1) зовнішня структура – сюди відноситься все, що дотичне з патріотизмом (національний такт, любов до своєї рідної землі, національна самосвідомість, національна гідність, героїко-патріотичне виховання тощо), і дає змогу повною мірою осягнути місткість і глибину цього поняття;
- 2) внутрішня структура складається з трьох взаємопов'язаних поверхневих рівнів, які з різних боків характеризують природу патріотизму:

перший поверхневий рівень – любов до своєї Батьківщини, країни, свого народу, природи, рідного оточення, яка закладається в людини ще з дитячих років;

другий поверхневий рівень – індивідуальне усвідомлення людиною приналежності себе до своєї нації, свідоме ставлення до прав і обов'язків громадянина держави, готовність (у разі потреби) стати на захист кордонів своєї країни, покласти на вівтар власне життя.

третій поверхневий рівень – симбіоз першого і другого поверхневих рівнів; поєднання любові до своєї країни, Батьківщини із готовністю захищати її.

На сьогодні немає одностайності поглядів щодо українського патріотизму. У засобах масової інформації все частіше висвітлюються статистики, що віддзеркалюють небажання молодого покоління служити в

армії, проявляти активну громадську позицію, масовій еміграції перспективних кадрів за кордон. Усі ці чинники можуть виступити підґрунтям до занепаду національної самосвідомості українського суспільства [56, с. 5].

Зміни, що відбуваються в нашому суспільстві, змушують нас по-новому поглянути на такий феномен як патріотизм. Останнім часом наше суспільство зіткнулося з серйозною проблемою – у молодого покоління спостерігається відсутність прагнення до саморозвитку і самоактуалізації, а також небажання сприяти розвитку своєї країни. Багато в чому це пов'язано з тим, що стара система виховання була розвалена, а нова так і не створена.

Пасивність влади щодо створення національної ідеї, яка б змогла консолідувати суспільство, а також невизначеність, пов'язана з пропагандою загальнонаціональних цінностей, призвели до того, що молоде покоління в більшій кількості перестало пишатися історією своєї країни, культурними і науковими досягненнями своїх співвітчизників.

У результаті цього патріотизм став сприйматися як щось не модне і навіть як абсолютно не потрібне для сучасної людини. А так як патріотизм проявляється у всіх сферах життєдіяльності особистості (спілкування, навчальна діяльність, трудова діяльність), то і негативні явища, пов'язані з відсутністю патріотизму, проявляються в кожній із цих сфер. Це призводить до деструктивності спілкування і взаємодії, зниження цінності освіти, зниження відповідальності у праці, відсутності соціально значущих життєвих цілей. Всі перераховані вище фактори породжують таку тенденцію як кількісне зростання всіх форм адиктивної і девіантної поведінки. Збільшення числа злочинців, наркоманів, безробітних і неписьменних серед молоді, що є загрозою створити в найближчі роки безвихідне становище.

Концепт «патріотизм» існує не ізольовано лише в одному творі. Він тісно переплітається з творами багатьох українських і зарубіжних письменників, тим самим, створюючи потужний естетичний пласт. У кожному окремому творі патріотизм інтерпретується по-різному та має

індивідуальне смислове навантаження. Таким чином, важлива роль тут належить літературній традиції [16, с. 70].

Трагічна історія становлення української державності в різні роки зацікавлювала не тільки наших вітчизняних педагогів, істориків та науковців, а й зарубіжних митців та громадських діячів. Зокрема, історичне героїчне минуле наших предків стало базовою основою творчих зацікавлень Ю. Словацького.

Багато письменників віддзеркалюють історію українського народу та історичних персоналіїв у своїх поетичних (Дж. Байрон «Мазепа») та прозових творах (А. Чайковський «Сагайдачний», І. Франко «Іван Вишенський», Т. Шевченко «Гомоніла Україна...» тощо). Не можна не згадати й про постать О. П. Довженка, у прозовій спадщині якого найбільше можна простежити прояви патріотизму в людей, які опинилися в складних життєвих ситуаціях. Особливо яскраво це виявляється в художніх творах письменника, присвячених відтворенню кривавих подій Другої світової війни («Воля до життя», «Ніч перед боєм», «Мати», «Україна в огні», «Повість полум'яних літ» тощо).

У літературних творах О. Довженка концепт «патріотизм» згадується поряд із подібними йому: «козацтво», «історія», «Батьківщина», «свобода» тощо. Така різноплановість пояснюється не тільки особистими думками автора про це поняття та його ставленням до нього, але й вкрапленням інтертекстуальних конструкцій, що зумовлюють ідейну структуру художнього твору. У зв'язку з цим виникає потреба звернутися до інтертекстуального аналізу, який передбачає існування слідів «чужих» текстів і його роль для розкриття ідейного задуму автора [33, с. 40].

Перші прояви інтертекстуальності зародилися ще в античній літературі та активно розвивалися також і в епоху Відродження. А власне інтертекстуальність, як літературознавчий напрям, набув поширення лише наприкінці 60-х років XX століття.

Проблема запозичення неодноразово ставала предметом дослідження багатьох закордонних науковців, які виробили власні підходи щодо визначення інтертекстуальності в художньому тексті, зокрема: дискурсивний підхід (І. Смирнов, О. Ревзіна, І. Гальперін), культурологічний підхід (М. Фуко, Ж. Дерріда, Р. Барт) [51, с. 10].

Інтертекстуальність у дослівному перекладі з латинської тлумачиться як *Inter* – між, і *textum* – зв'язок, тканина, будова. М. Бахтін зробив чималий внесок у розвиток цього напрямку. Дослідник розробив теорію поліфонічності, що стала базовою для інтертекстуальності. Спираючись на запропоновану М. Бахтіним теорію, можна було простежити в художньому творі точку перетину текстових площин [47, с. 26].

Незважаючи на існування багатьох різних спроб тлумачення поняття «інтертекстуальність», незмінним все ж залишається загальноприйнята дефініція – вихід за межі тексту.

Дослідники виокремлюють такі різновиди інтертекстуальності: інтенціональна – попередньо спланована самим автором тексту, його творчий задум; іманентна – залежить від пройденого шляху самим літературним твором (заборони, утиски з боку цензорів, критика і под.); генетична – спирається на архітексти, які стали першоосновою для створення літературного тексту; рецепційна – та, яка визначається реципієнтами (читачами).

За Р. Гром'яком, інтертекстуальність – це свідоме наслідування автором іншого художнього твору, що може прослідковуватися у формі, змісті, стилі викладу літературного тексту.

Поступово категорія інтекстуальності зазнавала всіляких змін, але сталим залишається порядок: «текст – тексти – система». Як наслідок – письменники запозичують різні образи, сюжети, мотиви, інтерпретуючи їх до власного бачення або культури відповідної епохи.

Отже, враховуючи існування різноманітних дефініцій щодо природи й сутності концепту, найбільш точним, на нашу думку, є потрактування

І. А. Стерніна й З. Д. Попової. Вчені розглядають концепт як репрезент національної, матеріальної, духовної й ментальної культури, традицій і вірувань концептіїв.

Слушною також є думка Л. Г. Бабенко, яка акцентує, що для глибинного концептуального аналізу варто зважати не лише на репрезентацію концепту в окремому творі, а й в інших художніх текстах, щоденникових записах і біографічних відомостях письменника.

Зазначимо, що *патріотизм* – це складне багатоаспектне поняття, яке функціонує у нерозривному зв'язку з людиною, соціумом або цілою країною. Серед найістотніших рис патріотизму варто виокремити такі: усвідомлення людиною власної приналежності до своєї країни, готовність стати на захист її інтересів, пошана й наслідування традицій і вірувань предків тощо.

Розділ 2. ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧИЙ АНАЛІЗ КОНЦЕПТУ «ВІЙНА» У ДОРОБКУ ОЛЕКСАНДРА ДОВЖЕНКА

2.1. Друга світова війна у житті і творчості Олександра Довженка

В історії української літератури Олександр Довженко виборов собі славу самобутнього майстра й неперевершеного кіномитця. Він намагався поєднати два абсолютно різні види мистецтва – візуальне й словесне. У сучасній науковій думці поступово утвердилося нове поняття – кінематографічний письменник, яке найістотніше характеризує багатогранний талант цього митця [59, с. 54].

Варто зауважити, що неабиякий вплив на формування світоглядних ідеалів та утвердження естетичних смаків Олександра Петровича Довженка справила його багаторічна дружба з видатними постатями української культури й мистецтва, серед яких варто згадати Ю. Яновського (першого редактора його фільмів), А. Малишка, М. Бажана (першого, хто досліджував творчість митця), Вс. Вишневського та інших [72, с. 274].

Творча спадщина Довженка увібрала в себе оригінальні різножанрові фільми й тексти, які неабияк збагатили українську літературу. Вона налічує більш, ніж 20 оповідань і новел, приблизно 14 ігрових і документальних кінострічок, 2 п'єси, 15 літературних кіноповістей і кіносценаріїв, низку публіцистичних праць.

Напрочуд влучно охарактеризував митець свій творчий і життєвий шлях на схилі літ. Він зауважив, що був задуманий на більше. Дійсно, заглиблюючись у життєтворчість Довженка, можна зробити висновок, що тодішні складні умови, в яких доводилося письменнику існувати, значно гальмували й придушували його творчі поривання [58, с. 55].

З огляду на те, що літературні твори Олександра Довженка багато в чому знаходять актуальність і в наші дні, то це дає підстави зараховувати цього талановитого майстра художнього слова, активного громадського й

культурного діяча до когорти видатних діячів не лише українського, а й світового письменства.

Неабиякий вплив на формування Довженка як особистості здійснило родинне оточення. Слухаючи в дитинстві бувальщини дідів і пісні матері, письменник пізніше інтерпретує їх у художніх творах періоду німецько-радянської війни. У такий спосіб, митець наголошує на нерозривному зв'язку між багатьма поколіннями українців. Про те, що українська пісня стала підґрунтям для формування національної свідомості О. Довженка свідчить книга «Наспівала мати. Пісенний світ Довженка» (1995), де вперше детально було представлено всі занотовані раніше письменником пісні [53, с. 202].

У 1935 році Довженко, ніби передбачаючи несподіваний хід історії, на Всесоюзному творчому зібранні працівників радянської кінематографії оголосив, що скоро неодмінно почнеться світова війна, учасниками якої повинні стати всі [72, с. 273]. Наступним кроком письменника стає створення сценарію за твором «Тарас Бульба» М. Гоголя, який мав на меті репрезентувати ідейно-творчі шукання митця, та возвеличити славетне героїчне минуле українців.

Подальша творчість Довженка періоду німецько-радянської війни стала визначальною для нього самого й багатьох поколінь українців. Наскрізними темами у його літературних творах стали: смерть в ім'я мирного неба для нащадків, патріотизму та волі українців, боротьба «за братерство народів» тощо.

Бажання особисто побачити всі деталі війни на власні очі пізніше реалізуються у прагненні письменника стати свідком тих жахливих реалій, які відбуваються на лінії фронту. Усе побачене там, пізніше буде представлено в публіцистиці («До зброї!», «Воля до життя», «Не хазяйнувати німцям на Україні», «В грізну годину») [23, с. 6–10], літературних творах («Стій, смерть, зупинись!», «Воля до життя», «Відступник», «Ніч перед боєм»), а також кіноповідях («Україна в огні», «Повість полум'яних літ») [29, с. 151–473]. Але високу цінність, що глибинно відтворює всі перипетії

Другої світової війни, безумовно, є щоденник Олександра Довженка, який містить особисті думки й переживання автора, страшні життєві ситуації, які траплялися на війні, філософські роздуми митця [30, с. 177–286].

Апелюючи до історичного минулого України, Довженко неодноразово згадує постаті славетних предків – Богдана Хмельницького, Петра Дорошенка, Устима Кармалюка, Івана Богуна, які повинні стати ідейними натхненниками та взірцями для наслідування в часи Другої світової війни.

Український дослідник Ю. Барабаш акцентує на прийомах, які Довженко застосовує у художніх творах з метою проєкції образів героїв минулого на сучасних борців за свободу. Він наголошує, що митець свідомо прагне у такий спосіб охопити цілу епоху, акцентувати на багатовіковому зв'язку українців з минулим, своїми славетними предками, етносом тощо.

Український письменник Олесь Гончар часто порівнював Олександра Довженка з Тарасом Шевченком, оскільки обидва митці прагнули активізувати національну свідомість українців за допомогою фактів історичного минулого. Цю ж думку підтримує й В. Гребньова, яка у журналі «Дзвін» в 1996 році опублікувала статтю «Народ, який не знає своєї історії, є народ сліпців». Детально розглянувши творчу спадщину Довженка, письменниця стверджує, що запорукою довготривалого існування нації є збереження та шанобливе ставлення до історичної пам'яті народу. Тому не дивно, що кінорежисер відверто не розумів і картав українців за те, що вони так легко забувають славетних предків-козаків, зовсім не спілкуються рідною мовою, не вивчають історії та не наслідують традицій свого народу [59, с. 55].

Автори підручника «Українська література: Навчальний посібник для школярів, абітурієнтів та студентів» (2005) І. Іванова й С. Клімова стверджують, що значна кількість творів О. Довженка характеризується наявністю ліричних відступів, які представлені у вигляді філософських роздумів про історичний шлях України й ушанування пам'яті давнини. У такий спосіб митець прагне не одноосібно, а разом із читачем підсумувати

щодо важливості історичної спадщини нації для самоідентифікації особистості.

С. Тримбач зазначає, що за своїми громадянськими поглядами О. Довженко був «месією», який був здатний пробудити український народ з довготривалої сплячки лише силою свого слова. Але це було не вигідно тодішній більшовицькій владі, яка й робила спроби залякати письменника, скерувати його на «правильний» шлях [84, с. 290].

Літературний доробок Довженка періоду німецько-радянського протистояння характеризується глибинними філософськими роздумами про роль і місце людини на війні, пишномовністю емоцій і почуттів. Дослідник творчості Довженка Ю. Барабаш стверджує, що, зважаючи на всі попередні спроби письменників висловити любов до Батьківщини, показати її трагедію у воєнні роки, чільне місце належить «полум'яним» сторінкам О. Довженка [83, с. 296].

В. Дончик зазначає, що до основних рис індивідуального стилю Олександра Довженка та методів, які використовує письменник належать: його майстерне вміння синтезувати крилатий романтизм із буденною життєвою конкретикою, використання патетичного епічного синтезу, поєднання художньої опредметненості з умовністю, узагальнено-символістські образи та їх реалістичний показ, наявність численних філософських сентенцій та масштабність воєнних картин, поєднання гумору з трагізмом, метафоричні гіперболи з документальністю тощо [33, с. 42].

У роки німецько-радянської війни Довженко активно виступає на численних антифашистських мітингах і зборах. У своїх промовах митець усіляко возвеличує український народ, який мужньо чинить опір німецьким загарбникам.

За свідченням А. Гуляка, який у передмові до збірки «Олександр Довженко. Вибрані твори» (2004) акцентує, що чільне місце у світовому письменстві належить, безсумнівно, Олександрові Довженку. Основною заслугою митця є те, що він поставив на перший план питання

долі українського народу, навіть попри постійні утиски з боку критики й комуністичну пропаганду з боку цензорів. Головне завдання письменник убачав не тільки в тому, щоб закарбувати на папері свідчення про мужність і героїзм українських вояків, а й наголосити на їхніх позитивних рисах характеру: кмітливість, швидкість щодо прийняття важливих рішень, сміливість тощо. Вдаючись до використання цього художнього прийому, автор розширює для читача межі прочитання літературного образу. З огляду на це, підсумуємо, що учасниками війни ставали не тільки прості робітники, а й високоосвічений цвіт нації [83, с. 290].

Події німецько-радянської війни, свідком яких був Довженко, суттєво вплинули на еволюцію його особистих поглядів, значною мірою змінили його ставлення до повсякденного життя, закарбували певні погляди й ідеали. Усе це значною мірою реалізувалося в його творах.

2.2. Концепт «патріотизм» у публіцистиці Олександра Довженка

Олександр Довженко прославився передусім як талановитий кінорежисер і сценарист. Його фільм «Земля» у 2015 році за рішенням ЮНЕСКО зарахували до п'ятірки найкращих кінострічок світового кіномистецтва. Вельми відомий він також як неперевершений художник-карикурист, блискучий письменник, який увів в науковий дискурс новий літературний жанр – кіноповість. «Щоденникові записи» та художні твори митця («Незабутнє», «Ніч перед боєм», «Україна в огні», «Воля до життя» тощо) є невичерпним джерелом виховання в молодого покоління національної свідомості й патріотизму.

У роки Другої світової війни, в Довженка викристалізовується неабиякий талант автора публіцистичних творів. Основним своїм завданням на цій ділянці своєї творчості митець вважає надихнути співвітчизників на безкомпромісну боротьбу з німецькими окупантами.

У вересні 1939 року митець в якості політпрацівника вирушає на терени Західної України для того, щоб за дорученням Сталіна зібрати

матеріал для документального фільму «Визволення». Головна мета кінострічки полягала в тому, щоб переконати широкі маси в правильності політики більшовицького режиму, що Червона армія прийшла на західноукраїнські землі зі шляхетними намірами – звільнити українців від гніту панської Польщі. Хоча насправді все це обернулося для галичан небаченими репресіями, а подекуди й смертю без слідства і суду.

Можна тільки здогадуватися, наскільки відвертим був у своїй кінострічці, а також у виступі Довженко, адже він добре розумів, яку обіцянку «волю» готує більшовицька влада для західних українців. Навряд чи можна було й забути про події, які відбувалися в Україні в часи колективізації, про Голодомор 1932–1933 рр., а також про те, як у 1930 році його батька, який чесно все життя тяжко працював на землі, несправедливо записали в куркулі й тільки завдяки зусиллям митця йому вдалося уникнути репресій. Проте Довженко й не міг суттєво вплинути на хід історії, а тому був зобов'язаний виконувати доручення кремлівського керівництва. Все це, безсумнівно, завдавало йому невимовного душевного болю.

Фільм «Визволення» (1940) вийшов на екрани одразу в двох варіантах – українською й російською мовами. Він був презентований у кінотеатрах тодішньої країни, а також на західноукраїнських землях, які були нещодавно приєднані до комуністичної імперії.

Одразу після початку німецько-радянської війни в 1941 р. письменник робить перші спроби в літературній публіцистиці. У перший день нацистської агресії, тобто 22 червня, він створює нарис «До зброї!», який уже майже відразу був опублікований в одеській газеті «Большевицкое знамя», а пізніше – передруковувався в центральних часописах.

Стаття написана відповідно до тодішніх ідеологічних канонів в емоційно-патетичному стилі. *«До зброї, брати-товариші, до зброї! – закликає митець. – Наша Соціалістична Батьківщина в небезпеці. В небезпеці наша дружна прекрасна сім'я народів!»* [24, с. 20].

Не оминув увагою у своєму нарисі письменник й зачинателів марксистського вчення, яке було підґрунтям комуністичної ідеології, – Ф. Енгельса, В. Леніна, К. Маркса. Згідно з тодішньою традицією це було незмінним атрибутом для будь-якого привселюдного виступу, публікації чи промови.

Автор сміливо протиставляє «визначним геніям людства» Адольфа Гітлера, який проклятий поневоленими європейськими народами й прославився як «чорний ватаг світової реакції».

Звісно, що в сучасному світі загальновідомі факти про діяльність Сталіна та його поплічників, моральне й фізичне знищення української інтелігенції, розв'язання масових репресій і жорстоких терорів сприймаються як анахронізм. Але в добу правління комуністичної верхівки це вважалося нормою.

У фінальній частині свого нарису Довженко робить своєрідне звернення до українців, в якому неодмінно згадує величких історичних постатей, персонажів його улюбленої повісті М. Гоголя «Тарас Бульба», героїв кінострічки «Щорс», яку митець закінчив за кілька років до цього. *«До зброї, Радянська Україно! – закликає автор. – Вилітайте бульбенки, богуни, щорси та боженки – один другого кращий, один другого сильніший»* [69, с. 247]. Безсумнівно, що автор навмисне вдається до такого художнього прийому, щоб провести паралель між славетним запорізьким козацтвом і його нащадками – сучасними лицарями [27, с. 251].

Утім, в часи воєнного лихоліття діяльність Довженка не обмежується лише публіцистичними нарисами. У 1942 році митець вирушає на фронт в якості політпрацівника й військового кореспондента газет «Красная звезда», «Известия», «Красная Армия», де паралельно ще й накопичує матеріал для майбутніх творів. Тема боротьби з ворогом стане провідною у всій подальшій творчості письменника. Навіть у публіцистичних розвідках, які були приурочені різним культурним подіям українського народу, автор не може повністю відійти від цієї теми. Так, наприклад, у статті «Душа народна

неподоланна!», яка була написана 10 березня 1942 року з нагоди вшанування 81 річниці з дня смерті геніального Тараса Шевченка, митець неодноразово згадує відомих історичних діячів – Трясила, Кармалюка, Наливайка, Кривоноса, Хмельницького. У такий спосіб Довженко прагне надихнути співвітчизників на безкомпромісну боротьбу з німецькими загарбниками, яких він вважає мерцями, позаяк справа їхня була програшною із самого початку. Причому і тих, хто ще живий, і тих, хто вже мертвий.

На противагу цьому, український народ письменник характеризує як народ-лицар, народ-трудівник, народ-воїн. *«Жива душа народна, жива, неподоланна!»* [24, с. 21], – стверджує автор.

У душі безкомпромісної боротьби з кривавими загарбниками автор публіцистичного нарису згадує й безсмертні рядки Кобзаря: *«Шаленійте, фашисти! Скаженійте, лютуйте, мерці! Все одно не подолати вам України, не жити на ній вам, а тліти... Скоро, скоро*

...на оновленій землі

Врага не буде, супостата,

А буде син, і буде мати,

І будуть люди на землі» [24, с. 22].

Але, на жаль, цю статтю митцю так і не вдалося опублікувати. Уперше вона вийшла друком лише в 1980 році у великому тритомному зібранні творів Олександра Довженка. Тут же, у третьому томі, була надрукована й інша стаття публіциста під назвою «Українська пісня». Вона була написана 22 березня 1942 року з нагоди святкування 100-річчя від дня народження відомого композитора, фундатора української класичної музики Миколи Лисенка. Автор переконаний у великій цінності народної пісні, яка впродовж багатьох років стала своєрідною поетичною хронікою життя українського народу, його історією тощо [13, с. 202]. Не оминає увагою автор і національних героїв, які поклали своє життя на вівтар боротьби за

незалежність українського народу і впродовж багатьох століть були оспівані народом у численних піснях. *«Виринають із сивини століть і проходять гордою ходою перед нашими воїнами славні прадіди Байда-Вишневецький, Дорошенко, Нечай, Богун, і Богдан, і славний Морозенко, і козаки, і Швачка та Голота, – акцентує автор, – і кличуть до бою за Батьківщину. І Щорс, і богунці»* [24, с. 24].

У березні 1942 року в газеті «Известия» був опублікований нарис О. Довженка «Україна у вогні», який увібрав у себе весь біль і страждання, що принесли на українську землю німецькі окупанти. Але митець запевняє в тому, що не будуть марними ці жертви, не забудуться вони в пам'яті людській упродовж багатьох століть, а навпаки – пробудять паростки гніву й помсти за Батьківщину. Письменник запевняє, що час відплати вже скоро настане, а тому звертається до земляків: *«Так за Дніпро, славні лицарі, за сади, за фабрики наші по вовках фашистських, по гаду Гітлеру – вогонь!»* [24, с. 27].

У цілому публіцистичний доробок Олександра Довженка характеризується емоційно-героїчною патетикою, що якнайкраще простежується у нарисах періоду Другої світової війни, спрямованих на виховання національної свідомості й патріотизму у молодого покоління.

2.3. Реалізація концепту «патріотизм» в «Щоденникових записах»

Олександра Довженка

У роки німецько-радянської війни Олександр Довженко активно веде щоденник. Цей історичний документ стає унікальним свідченням визвольної боротьби українського народу. Саме тут вміщені інтерв'ю бійців, медсестер, які знаходились у прифронтовій полосі, замальовки для низки майбутніх творів і кінострічок, особисті враження від почутого й побаченого на війні, роздуми письменника щодо війни, політики Гітлера й Сталіна тощо.

У «Щоденникових записах» часів Другої світової війни Довженком окреслено коло актуальних проблем тієї доби (проблема моралі, боротьба з

бюрократією, українська жінка на війні, проблема виховання молодого покоління тощо). Але попри це, домінуючою темою залишається образ незламного захисника Вітчизни, борця за високі морально-етичні цінності.

Захисників Вітчизни письменник змальовує як, національно свідомих особистостей, готових пожертвувати власним життям заради інтересів своєї країни. Про це свідчить і запис у щоденнику, датований 19 травнем 1942 роком, де йдеться про героїчну смерть гарматної обслуги, яка самотужки ліквідувала 28 ворожих танків. У пеклі пожарищ живими zostалися лише один борець і його командир, які до того ж були ще й поранені, але незважаючи на це, вони все одно продовжували чинити опір ворогу. *«Це було страшне видовище, – зазначає автор. – Люди знають, що вони умирають, що їм лишилося жити 5 довгих хвилин, і діють до смерті»* [30, с. 142].

Схожу ситуацію на сторінках Довженкового щоденника знаходимо й у записі від 1 липня 1942 року. Митець розповідає про героїчний подвиг танкістів, які без жодної надії на порятунок все ж таки хоробро боролися з ворогом. Воїни Шишов, Соловйов, Дормидонов, знаходилися в підбитому танку, який нацисти вже готувалися знищити остаточно, обливаючи бензином. Останнє, що сказали народні лицарі: *«Умрем, але перемога буде за нами»* [30, с. 215].

Окрім того, письменник наголошує на тому, що на безкомпромісну боротьбу з німецькими окупантами піднявся весь український народ – малі й старі. Так, у «Щоденникових записах» митець описує героїчний подвиг дідів Платона й Савки, які в роки німецько-радянської війни перевозили на інший берег Дніпра радянських бійців, котрі змушені були відступати під натиском гітлерівців. Автор порівнює дідів з Хароном, так як вони, як і їхній міфологічний попередник, перевозили людей через річку смерті. Але не тільки цей вчинок діда Платона й діда Савки характеризують їх як народних героїв. Приміром, коли німецькі окупанти за допомогою дідів-перевізників прагнули дістатися на інший берег, останні без вагань пожертвували своїм життям заради загальної перемоги. Вони потопили свої човни з німцями й

їхньою військовою амуніцією [30, с. 133–134]. Саме так для нацистів Дніпро стало дійсно рікою смерті.

Пізніше цей запис стане підґрунтям для створення О. Довженком оповідання «Ніч перед боєм». Хоча тут простежуються певні відмінності: рікою смерті у творі постає вже не Дніпро, а ріка дитинства малого Сашка – Десна.

Заслуговує на увагу й інша літературна замальовка Довженка про малолітнього хлопчика Тараса, який самотужки таємно вбиває німців. Довженко наголошує на тому, що у хлопчика ще відсутні почуття національної свідомості чи патріотизму, так як він іще малий. Оскільки німці вбили його батька, який був партизаном, Тарас відчуває відповідальність за власну сім'ю. Він прагне обороняти своїх рідних – маму й молодших сестричок. Хлопець на рівні підсвідомості відчуває, що вони становлять небезпеку для оточуючих.

Історію про малолітнього месника Довженко вклав у повноцінний твір під назвою «Тарас Бульба» [30, с. 127] – на честь відомого персонажа Миколи Гоголя Тараса Бульби, який все життя змагався з іноземними поневолювачами. Письменник свідомо вдається до такого художнього прийому з метою показати, що козацькі традиції й зараз живуть у свідомості багатьох українців, які в будь-який час готові стати на захист своєї Батьківщини.

У замальовці від 12 червня 1942 року Довженко зображує ситуацію, коли тисячі бійців потрапили в оточення завдяки недолугим діям військового керівництва. Зневірившись, вони вже прямували в полон, високо піднявши білий прапор. Але, на щастя, ці неприглядні дії вчасно побачив бойовий генерал, який якраз пробивався їм на допомогу. Безліч його кіннотників полягли в кривавих боях з німецькими окупантами, але він все одно залишається вірним своїм громадянським поглядам і присязі.

Митець віддає належну шану генералу, який в ці моменти знаходився у критичному стані, оскільки поряд в палаючому танку знаходився його

тяжкопоранений син. Але, незважаючи на це, йому все ж вдалося придушити в собі батьківські почуття й звернутися до зневірених бійців із закликом не рятувати його сина, а захищати Вітчизну. Генерал, який був поранений у ногу, самотужки очолив деморалізованих солдатів і вкупі з ними пробивався до своїх. Важко уявити, що в той момент відчував цей сміливий очільник, який втратив власного сина, але зумів зберегти п'ять тисяч бійців, які й надалі зможуть захищати Батьківщину, а не померати в німецькому полоні чи служити окупантам з тавром зрадника й боягуза.

У своїх «Щоденникових записах» Довженко відверто зізнається, що йому прикро від того, що серед очільників Червоної армії трапляється дуже багато нікчемних командирів, які своїми необдуманими рішеннями й наказами згубили чимало наших солдатів. Так, наприклад, митець розповідає про трагедію Шостої армії, яку завчасно спланували наші дурноголові генерали, що в минулому були унтерами й потім залишилися в рядах вищого командування. Письменник зі смутком зауважує, що всі бойові операції тримаються на численних маленьких перемогах, які здійснили прості бійці, лейтенанти й сержанти [30, с.190–191].

Очевидно, історію про героїчний вчинок хороброго генерала автор мав намір пізніше розвинути в повноцінний публіцистичний або художній твір й застосувати з метою агітації співвітчизників, яким у ту лиху добу просто необхідно було щось для пробудження патріотизму й зміцнення морального духу. До того ж це було необхідно як для тих, хто безпосередньо знаходився на лінії фронту, так і для тих, хто залишився в цю грізну годину працювати на колгоспних ланах і підприємствах, адже кожен з них робив власний внесок у скарбницю майбутньої перемоги.

У «Щоденникових записах» Олександра Довженка є чимало свідчень, коли радянські солдати виявляють небачену витримку й сміливість у ще більш критичних ситуаціях. Приміром, коли вони опиняються в німецькому полоні й не мають ніякої надії на порятунок. Яскравим прикладом до цього є нотатка про те, як у Києві в дошкульний мороз у січні 1942 року гітлерівці

вели під конвоєм на розстріл практично оголених полонених матросів. Оточуючі були шоковані, споглядаючи таку жахливу картину, а моряки прямували на страту з гордо піднятими головами й співали пісню «Розкинулось море широке» [30, с. 159].

Безсумнівно, що й на основі цього запису Довженко так само прагнув створити художній твір, наголосивши на незламній волі народу, який кожного дня веде безпристрасну боротьбу з німецькими окупантами. Вочевидь, такою нищівною поведінкою нацисти прагнули нав'язати страх на українців, але все сталося навпаки. Ворогам не вдалося підкорити наших моряків навіть перед смертю. Хоча полонені були страчені, але не зломлені. Саме тому нехай не у фізичному, а в моральному плані переможцями все одно залишаються розстріляні ворогами матроси.

У своєму щоденнику Довженко з невимовним болем розповідає й про те, як важко було тим солдатам, котрим усе-таки вдавалося втекти з ворожого полону. Зазвичай ці хоробрі бійці були приречені носити тавро «ворогів народу» вже на рідній землі. Письменник, зокрема, змальовує випадок, який стався під час війни з хлопцем-героєм. Перебуваючи в лавах Червоної армії, юнак виявив неабияку сміливість у боротьбі з німецькими окупантами, декілька разів отримував поранення й навіть був удостоєний ордена за свої звитяги. Але якось парубок, перебуваючи в шпиталі, розповів історію про те, як він обдурив нацистів, прикинувшись, що нібито хоче стати їхнім шпигуном, і в такий спосіб йому вдалося вирватися з німецького полону. Про цей випадок миттєво проінформували компетентні органи, які докорінно не розібравшись у деталях справи, звинуватили хлопця в шпигунстві й засудили до розстрілу, незважаючи навіть на те, що своїми вчинками хлопець давно уже встиг засвідчити вірність Батьківщині [30, с. 239].

З огляду на те, що подібних історій, на превеликий жаль, було чимало, це дозволило автору використати ці нотатки в своїй подальшій післявоєнній творчості (скоріш за все, у романі у романі у «Золоті ворота»). Головним

героєм цієї художньої розвідки, яка вміщена у «Щоденникових записах» Довженка, є колишній льотчик, син Кравчини (улюбленого літературного персонажа митця). Письменник акцентує на тому, що прообразом цього героя став реальний воїн на прізвище Бабій. У нотатці розповідається про те, як підбитий літак з пілотом упав на ворожу територію. Усі були переконані, що пілот загинув. Але яке було здивування оточуючих, коли загиблий льотчик раптово повернувся живий, вирвавшись із німецького полону. Але навіть попри це Батьківщина відреклася від нього. Ніхто не бажав з ним товаришувати, до армії його не повернули. Навпаки, виникла велика кількість запитань: *«Чого тебе не вбито? Як так сталося, що ти живий? Чому не вбили тебе у ворожому полоні? Чи не шпигун ти часом? і т. д.»*. І лише мудрому батьку, який був вже навчений гірким досвідом життя, вдалося утішити сина, який був вкрай засмучений і зневірився у всьому [30, с. 415].

Крім того, Довженко порушує питання «чорносвітків», яке в тодішню радянську добу ретельно нівелювалось і замовчувалося. Автор розповідає, яка доля чекала наших воїнів після їхньої мобілізації на звільнених від нацистів територіях у 1943 році. Українські бійці ставали, наче наживкою для ворогів. Вище командування примушувало їх, немовби штрафників, вести бій з окупантами без належного устаткування (зброї, одягу, набоїв тощо), і як наслідок – несправедливо гинули тисячі безневинних людей зазвичай вже в першому бою [30, с. 273]. У колективній монографії «Літературні пріоритети Олександра Довженка» за редакцією А. Новикова зазначено, що в такий спосіб радянська влада хотіла помститися українському народові за те, що вони були начебто недостатньо віддані комуністичній ідеології й знайшли в собі сили вижити в жахливих умовах ворожої окупації [70, с. 53].

У художній замальовці до твору «Тризна», який був опублікований 19 травня 1942 року, митець змальовує сцену поминання в родині полеглого солдата. Чимало бійців прийшли на подвір'я загиблого командира, аби

віддати належну шану покійнику й заодно подякувати батькам за гідне виховання сина, незламного патріота Батьківщини. Воїни переконують убитих горем батька й матір, що їхній син живий (хоча і не в фізичному плані, а духовному). Бійці ставлять свого командира в один ряд зі всенародними героями (Байдою, Кривоносом, Хмельницьким, Сагайдачним), які вічно будуть жити у пам'яті багатьох українців. Влучними репліками своїх персонажів Довженко акцентує на нерозривному зв'язку сьогодення (сучасного покоління українців) й минувшини (славетних предків-козаків). Автор переконаний, що народні лицарі України повинні бути удостоєні глибокої вдячності й шани з боку своїх земляків за героїчний подвиг, скерований на захист своєї країни. У свідомості багатьох поколінь українців назавжди мають закарбуватися їхні імена й образи [30, с. 144].

2.4. Дискурс патріотизму й дезертирства в кіноповісті

«Україна в огні» Олександра Довженка

Проблема національної свідомості і патріотизму, збереження історичної пам'яті чи не найгостріше постає в роки Другої світової війни. Значною мірою все це знайшло відображення в кіноповісті Олександра Довженка «Україна в огні». Митець першим в українській літературі радянської доби чесно наважився написати про найтрагічніший час німецько-радянської війни – її початок. Зображуючи в усіх деталях відступ радянських військ, знущання над простолюдом з боку німецьких окупантів, він неначе перекидає своєрідний місточок між поколіннями, аби нащадки мали уявлення про те, під яким тягарем нацистської окупації опинилася у свій час Україна.

Про задум створити правдивий художній фільм про трагедію українського народу в роки Другої світової війни Довженко вперше згадує на сторінках свого щоденника 12 березня 1942 р.: *«Я збираю факти для написання сценарію про війну»* [2, с. 38]. Відомий російський письменник Борис Горбатов, який того ж року зустрівся з Довженком у

Ворошиловграді (тепер – Луганськ), також звертав увагу у своїх спогадах про бажання митця втілити побачене на війні у героїчній народній епопеї. Утім, письменнику вдалося створити лише кіноповість «Україна в огні», яку нещадно розкритикував Йосип Сталін. Автора звинуватили в ігноруванні ідеї класової боротьби й відвертому націоналізмі. Довженко був у розпачі й ніяк не міг зрозуміти, чому його любов до Батьківщини вважається націоналізмом. Насправді ж причина заборони кіноповісті до друку й екранізації була в іншому. Дослідник творчості Довженка А. Новиков зазначає, що цей твір був надзвичайно правдивим і патріотичним, що міг пробудити паростки національної свідомості в багатьох українців, чого найбільше й боялися представники тодішньої влади [3, с. 58].

У центрі уваги кіноповісті родина Запорожців, яка символізує незламність і патріотизм українського народу, що має давні козацькі традиції. На це вказує вже їхнє прізвище. Неабиякою мудрістю й кмітливістю автор наділяє главу сім'ї, Лавріна Запорожця, який особисто відвіз на війну всіх своїх чотирьох синів, а сам залишився боротися з нацистами на окупованій території. Чимало уваги приділяє митець і образу старшого Лаврінового сина Романа, який із добродушного й веселого парубка під впливом кривавих сутичок поступово мужніє й перетворюється на справжнього народного месника, *«подібного до прадідів своїх»* [1, с. 343]. У такий спосіб майстер вкотре акцентує на нерозривному зв'язку багатьох поколінь українців, які отримали у спадок гени своїх славетних предків. Прикметно, що автор вводить у текст велику кількість імен пересічних солдатів – і тих, які воюють, і тих, які загинули в боях з ворогами, намагаючись у такий спосіб увіковічити їхній безсмертний подвиг в ім'я народу. Особливо яскравими фарбами письменник змальовує подвиг бійця Сіроштана, який, оперезавшись гранатами, наодинці рушив проти ворожого танку. У кіноповісті Довженка навіть природа повстала проти окупантів: бджоли Демида Запорожця закутали на смерть чотирьох німецьких солдатів.

Наскрізно у творі є так само проблема дезертирства – явища, яке в роки воєнного лихоліття було доволі розповсюдженим. *«Нащо вони тікали, скажи мені? Нащо вони кинули нас так легко на знуцання ворогу? Чому вони не вмерли в боях, щоб я плакала й молилася за них?»* – запитує Христа у своєї подруги Олесі [1, с. 340]. На противагу синам Лавріна Запорожця, які чесно захищають від окупантів рідну землю, автор протиставляє відприсків Купріяна Хуторного. Син останнього Павло став німецьким прихвостнем, поліцаєм. Виправдовує свій вчинок зрадник тим, що, мовляв, *«Бога тепер немає»*, а ворог набагато сильніший [1, с. 311]. Проблему масового дезертирства Довженко вбачає у неналежному вихованні школярів, відсутності у молоді елементарних знань з історії рідного краю. Ці свої думки він вкладає в уста ворога, німецького полковника фон Крауза, який, зокрема, зауважує: *«...вони не вивчають історії... У них від слова нація остався один прикметник. У них немає вічних істин»* [1, с. 309].

Автор акцентує на тому, що дезертири швидко перекваліфіковувались у поліцаїв, якщо бачили, що німці переважають на війні. Так само, коли в село почали активно наступати партизани, вони забажали пристати й до них, запевняючи у своїй вірності. Таким чином, можна стверджувати, що провідною ідеєю дезертирів було не наслідування певних ідеалів, а інстинкт самозбереження.

Усе пекло війни відчула на собі й Христа Хуторна. Молода дівчина, втікаючи подалі від полону згодилася взяти шлюб з ворогом Антонієм Пальною, який був з нею *«добрим»*, *«люб'язним»* і *«м'яким»* [25, с. 363]. Повернувшись дивом додому, дівчина й там не змогла знайти прихистку, адже для всіх вона була повією, німецькою устілкою, або ж взагалі шпигункою. На прикладі Христі, автор показує, яка доля спіткала більшість українських дівчат, які опинялися *«чужими серед своїх»*.

Ставлення на війні до жінки було вкрай поганим. Вони були погвалтованими, забраними в полон. Коли тополівці поверталися з війни додому, то багато хто обіцяв вбити свою жінку через те, що вона зрадила

йому з німцем (хоча й проти своєї волі). Василь Кравчина підкреслює, що кожен повинен на цій війні здобути дві перемоги – над ворогом і над власними недоліками й поганим ставленням до жінок.

Звільнення села Тополівка супроводжувалося поминанням померлих на кладовищі. Саме тут відчувається духовний зв'язок українців з предками. І хоча вони не вивчали своєї історії як того належить, вони вже були її свідками.

Змальовуючи сцену розпачу в родині фон Крауза за сином Людвігом, автор прагне підкреслити, що війна – це обопільна трагедія, яка тягне за собою тисячі смертей та поруйнованих людських дол.

У післямові до кіноповісті «Україна в огні» Довженко зазначає, що в процесі роботи над твором він не міг знайти рівноваги між сценаристом, який прагнув створити лише кістяк для повноцінного розкриття кожної маленької сцени, яка пізніше переросла у велику книгу про боротьбу українського народу в роки Другої світової війни, і письменником, який прагнув подати красиво, емоційно матеріал, чим і пояснюється велика кількість наявних у творі ліричних відступів, художніх засобів, авторських роздумів.

Проблеми національної свідомості й патріотизму, з одного боку, і дезертирства та зради – з іншого, порушені О. Довженком у кіноповісті «Україна в огні», на жаль, не втратили своєї актуальності і в наші дні, коли Україна знову в огні, а український народ знову зі зброєю в руках змушений давати відсіч іноземним загарбникам на Сході України.

2.5. Актуалізація концепту «патріотизм» у малій прозі митця

Мала проза Олександра Довженка – це, по суті, літопис подій, що мали місце під час німецько-радянської війни 1941–1945 рр. У кожному оповіданні митця фігурують викінчені образи захисників Вітчизни, які не шкодували свого життя заради перемоги. Так, наприклад, в основу оповідання «Стій, смерть, зупинися!», яке було написане у другій половині травня 1942 р.,

покладено реальний факт про капітана Віктора Гусарова, в якого 15 травня того ж року Довженко брав інтерв'ю, а 20-го написав про факт загибелі льотчика у своєму щоденнику.

Головний герой твору – 29-річний льотчик, який неодноразово вилітав зі своєю бойовою «шестіркою» на завдання й завжди повертався переможцем. Так само було й 15 травня, але цього разу Віктор Гусаров опинився в оточенні німецьких літаків. Смертельно поранений, він усе-таки спромігся приземлитися, попри те, що його машина отримала серйозні пошкодження. Змальовуючи образ героїчного льотчика, Довженко порівнює його кров із *«дорогим червоним вином з дорогого розбитого сосуда»* [26, с. 246].

Протистояти смерті наважився й головний герой оповідання «Воля до життя» Іван Кармалюк, який опинився у шпиталі, отримавши тяжкі поранення на фронті. Попри невтішні прогнози лікарів, воля чоловіка виявилася вищою за смерть. Хворий з кожним днем намагався душити в собі страшну гангрену, яка, мов підступна змія, все ближче підбиралася до нього. Незважаючи на ампутацію руки, Іван не втрачав надії повернутися на фронт, оскільки відчував свою відповідальність за майбутнє країни.

Несамовита жага до життя й твердість волі цієї людини не опинилися поза увагою молодого хірурга Миколи Дудка, який вперше за довгі роки війни був свідком такого унікального випадку. Лікар був упевнений, що тяжкохворий пацієнт неодмінно одужає, оскільки *«він уже сам себе врятував»* [26, с. 274]. Після складної операції, вся палата аплодувала Кармалюку, а сам хірург щиро подякував солдату за те, що він *«навчив його жити»* [26, с. 275].

Варто зазначити, що до війни Іван Кармалюк був звичайним пастухом, який нічим не виокремлювався з-поміж інших (ні високим зростом, ні міцною статуєю). Як і в багатьох інших творах, Довженко навмисне акцентує на зовнішній характеристиці солдата, наголошуючи у такий спосіб не на виняткових фізичних даних свого героя, а на неабиякій його силі духу.

Таким же мужнім і відважним постає в оповіданні «На колючому дроті» й командир партизанського загону Петро Чабан. Перебуваючи в полоні, він щиросердно зізнається перед нацистами у своїх вчинках: *«Нищення солдатів і офіцерів – це моя робота»* [26, с. 257]. Полонений відмовляється видавати місце перебування й імена своїх побратимів-партизанів навіть під загрозою смерті. На всі спроби німецького ката підірвати його національний дух Петро Чабан відповідав доброю українською приказкою: *«Ой хоч крикни – не докрикнеш, ой хоч свисни – не досвиснеш»* [26, с. 258].

Надзвичайна злість і жага до помсти прокинулися у Петра Чабана саме тоді, коли він побачив, як його колишній односельчанин (а тепер німецький прихвостень) Максим Заброта топче хліб. Чабана це зачепило передусім тому, що до війни він був хліборобом, а відтак на власному досвіді знав справжню ціну українському хлібу.

Постаті двох заклятих ворогів – патріота Петра Чабана і зрадника Максима Заброди – можна розглядати як вічні символи, символи Добра і Зла. Також на них легко спроектувати образи Христа і Юди. Петро Чабан, як і Спаситель, не шкодував свого життя заради врятування людей. Він відкрив полоненим українцям шлях до свободи через колючий дріт, прорвавши його власним тілом. І хоча багато втікачів втопилися, перепливаючи Десну, безліч із них було розстріляно, але навіть на порозі смерті вони були щасливі, позаяк свідомі були того, що вирвалися на волю, а не загинули від рук німецьких катів. Водночас Максим Заброта змальовується письменником як справжній юда.

Обираючи сюжети для своїх оповідань, Довженко хотів показати, що героїчні вчинки притаманні не лише тим, хто зі зброєю в руках бореться із загарбниками, а й пересічним людям, навіть літнім жінкам. Так, в оповіданні «Мати» він змальовує образ відважної української жінки Марії Стоян, яка не злякалася ворогів і прихистила в себе двох поранилих льотчиків.

Сини Стоянихи були на фронті. Тому Марія вважала своїм материнським обов'язком попідкуватися про інших захисників Вітчизни. Коли у селі з'явилися німці, вона билася, мов та «чайка об дорогу», запевняючи, що Костя Рябов і Степан Пшеницин – то її власні діти [26, с. 333]. Але, незважаючи на всі зусилля матері й односельців, приховати правду все-таки не вдалося: льотчиків розстріляли, а жінку повісили на груші.

Аби підсилити ненависть до окупантів, письменник вдається до цікавого художнього прийому. Його героїня навіть на порозі смерті демонструє свою нескореність, свою силу духу. Не бажаючи, щоб вороги торкалися її шиї, мужня жінка власноруч надіває на себе зашморг [26, с. 334].

Вельми ефектний і фінал оповідання. Василь, син Стоянихи, зав'язує в хустинку жменьку рідної землі з того місця, де стояла спалена ворогами батьківська хата, і тепер ним керує лише нестерпна жага помсти за матір, за рідне подвір'я. А рота солдатів, проходячи мимо страченої Марії, віддає останню шану жінці, яка здійснила свій великий материнський подвиг.

Марія Стоян – це персоніфікований образ знедаленої й покривдженої ворогом України, яка також потребує захисту й допомоги від своїх синів.

Дещо суголосними видаються твори «Незабутне» й «Бронза» Довженка. Вони віддзеркалюють периферію розгортання подій у художньому тексті, яка відбувається за допомогою протилежних понять: «зустріч» і «прощання».

Автор напрочуд майстерно моделює сцену розлуки молодої дівчини Олесі й танкіста Василя в оповіданні «Незабутне». Спустошеність і безнадія миттєво замінюються життєствердним сенсом, які знаходять герої за одну ніч: *«Перед ними за цю ніч розчинилося неначе нове бачення речей, сумне, але ясне і чітке...»* [26, с. 254]. Олеся бере на себе відповідальність за збереження українського роду, а парубок обіцяє торувати шлях героїства, яким він потім

повинен повстати перед коханою: *«Я пам'ятником стану з бронзи у твоїм селі!»* [26, с. 255].

Своєрідним продовженням цієї лірично-трагедійної історії парубка з дівчиною можна вважати оповідання «Бронза». Письменник описує зустріч (уже після війни) понівеченої ворогом Марії-полонянки зі своїм коханим, який перетворився на бронзовий пам'ятник і *«стоїть на сторожі поколінь»* [26, с. 336].

Персоніфікований образ пам'ятника, який розмовляє є художньою деталлю оповідання. Саме з уст чоловіка звучать настанови, що допоможуть людям розпочати нове життя після війни. Він закликає народ не побиватися за загиблими, а натомість *«втішатися в трудах, любові й дітях»* [26, с. 337].

Багато персонажів у творах Довженка є перехідними, «кочівними». Так, наприклад, в оповіданні «На колючому дроті» (як і в кіноповісті «Україна в огні») з'являється образ Максима Заброди, який підслужує німцям. А власне сам твір є уривком із кіноповісті «Україна в огні», лише замість Лавріна Запорожця тут діє командир партизанського загону Петро Чабан.

Сюжетну канву оповідання «Незабутнє» складає уривок із кіноповісті «Україна в огні», де змальовується трагічна історія кохання Лесі і Василя. Але автор вносить у текст невеликі зміни: дівчина тут уже має двох сестер, тоді як у кіноповісті вона має тільки братів. Доля танкіста Василя Нечая у кіноповісті завершується щасливим поверненням парубка, який гідний звання «народного героя», до своєї коханої. Натомість, у новелі, письменник навмисне замовчує подальшу розв'язку подій у творі.

Вочевидь, такі розбіжності пояснюються відвертими спробами Довженка показати такі схожі й водночас різні життєві історії людей, яким довелося кристалізувати свій талан у роки Другої світової війни.

Актуалізація поняття «патріотизму» у малій прозі Олександра Довженка репрезентується через низку образів-символів, філософських сентенцій, портретних характеристик головних героїв, моделювання

складних, життєвих ситуацій, вкраплення художніх деталей в архітектоніку текстів.

Отже, детально проаналізувавши творчий доробок Олександра Довженка, можна дійти цілком спрогнозованого висновку, що концепт «патріотизм» є однією з ключових домінант творчості митця, який найбільше простежується в роки Другої світової війни.

У роки німецько-радянського протистояння Довженко вбачає своїм першочерговим завданням відправитись на фронт і закарбувати на папері героїчні подвиги своїх співвітчизників для нащадків. Відтак події Другої світової війни посідають вагоме місце як у житті автора (зміцнили його характер, вплинули на світогляд, життєву позицію), так і в його подальшій творчості.

Публіцистична спадщина Довженка являє собою велику кількість різноманітних промов, нарисів і статей, які написані в емоційно-патетичному стилі й спрямовані на оспівування захисників Вітчизни, пробудження національної свідомості й патріотизму народних мас.

У «Щоденникових записах» письменник відверто розповідає не тільки про героїчні подвиги українського народу (малих і старих), а й про дезертирство, необдумані рішення «дурноголового» командування, проблеми «чорносвітків», історичної пам'яті, дезорієнтації власного «Я» і т. д., які були притаманним явищем того часу. Щоденник Довженка – це репрезент воєнної й післявоєнної дійсності 1939–1956 рр., особистих думок автора, більшість з яких пізніше втілилися в повноцінні художні твори й кінофільми.

Кіноповість «Україна в огні» Олександра Довженка порушує актуальні проблеми патріотизму й дезертирства, які особливо відчутно простежуються в період Другої світової війни. У цьому художньому тексті найбільш широко представлено всі сторони війни – від самопожертви до дезертирства, від кохання до зрадництва, від дружби до ненависті.

Події німецько-радянської війни посідають важливе місце і в «Щоденникових записах» Довженка, його публіцистичних розвідках,

художніх творах, а також особистому житті митця, що у своїй сукупності абсолютно з нових позицій репрезентують концепт «патріотизм».

Розділ 3. ВИВЧЕННЯ ТВОРІВ ОЛЕКСАНДРА ДОВЖЕНКА ПРО ДРУГУ СВІТОВУ ВІЙНУ В СУЧАСНІЙ ШКОЛІ

3.1. Дидактичні матеріали, присвячені творчості Олександра Довженка, у програмі й підручниках з української літератури

На початку навчального року вчителі отримують програму (методичні рекомендації) для викладання в кожному класі окремої дисципліни. Ці документи повинні мати гриф «Міністерство освіти й науки України». Програма є основою для створення календарно-тематичного й поурочного планів уроків з української мови й літератури.

Згідно із зростанням проблем літературознавства у програмах відбувається перегляд вікових і психологічних особливостей учнів і завдань щодо їх літературного розвитку.

Діючі програми щодо вивчення української літератури в основній школі (5–9 класи) були створені авторським колективом, зосібна: Р. В. Мовчан, М. П. Бондар, Л. І. Кавун, К. В. Таранік-Ткачук, Н. В. Михайлова, О. М. Івасюк, О. І. Неживий, С. А. Кочерга. До того ж варто відзначити ще й робочі групи, які працювали над розвантаженням й оновленням навчальної програми в різні роки [74, с. 5–7].

Зазначимо, що програма з української літератури для основної (5–9-ті класи) й старшої шкіл (10–11-ті класи) згідно зі структурою літературної освіти мають істотні відмінності. Приміром, кожен урок з української літератури у 5–7-х класах має на меті сформувати в учнів інтерес до читання, читацьку компетентність. Таким чином, навчальна програма з української літератури для 5–7-х класів оснований на проблемно-тематичному підході.

Уроки української літератури у 8–9 класах базуються на послідовному (системному) читанні. Навчальна програма для 9-го класу ґрунтується на історико-літературному підході, який спрямований на творчо-критичне сприймання учнями прочитаного. А вже у старшій школі (10–11 класи)

переважає систематичність у вивченні української літератури, оскільки учні вивчають на доступному рівні історію української літератури, літературну критику й теорію літератури [77, с. 9–49].

Варто зазначити, що в програмі містяться тільки вершинні твори української літератури, які й нині є популярними. Як правило, кожен урок літератури в школі базується на принципі лінійності, тобто вчитель послідовно викладає учням навчальний матеріал, взаємопов'язуючи його з уже вивченим. У такий спосіб інформація не дублюється, що й дозволяє суттєво зекономити час. Окрім переваги, цей принцип має й недолік – дітям (особливо середніх класів) важко дається вивчення окремих літературних явищ або понять, враховуючи їхню складну природу.

Навчальна програма з української літератури у старших класах ґрунтується на принципі концентричності, відповідно до якого діти не лише неодноразово вивчають твори митців, а й більш детально занурюються у суть, попередньо розглянутих процесів, понять, явищ та особистостей.

Структура навчальної програми визначається такими елементами:

- пояснювальна записка;
- основна частина;
- орієнтовний список очікуваних результатів освітньої діяльності учнів кожного окремого класу;
- перелік додаткової літератури для позакласного читання в кожному класі;
- критерії оцінювання навчальних досягнень учнів певного класу з української літератури.

Пояснювальна записка вміщує перелік державних документів: Закон України «Про освіту», Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти, провідні ідеї «Концептуальних засад реформування середньої школи “Нова українська школа”», Концепція «Літературної освіти» тощо. Окрім того, тут чітко зазначена мета базової загальної середньої освіти, мета та завдання вивчення української літератури у загальноосвітній

школі. Нижче вміщений список десяти основних (ключових) компетентностей («Компетентності у природничих науках і технологіях», «Екологічна грамотність і здорове життя», «Уміння вчитися впродовж життя», «Спілкування іноземними мовами», «Інформаційно-цифрова компетентність», «Спілкування державною (і рідною у разі відмінності) мовою», «Ініціативність і підприємливість», «Обізнаність та самовираження у сфері культури», «Математична компетентність», «Соціальна та громадянська компетентності»), які повинен опанувати учень протягом вивчення української літератури.

Укладачі програми наводять список наскрізних ліній, які мають на меті допомогти вчителю спрямувати свої зусилля на досягнення учнями життєво необхідної цілі та вирізнити ключові компетентності.

Автори програми в пояснювальній записці акцентують на основних критеріях, згідно з якими були згруповані твори для текстуального вивчення в класі:

- урахування естетичних критеріїв;
- осучаснення змістового матеріалу;
- ощадливість;
- жанрово-тематична розмаїтість;
- урахування вікових і фізіологічних особливостей дітей.

Осучаснений зміст програми має ще й рубрики для рекомендацій: «Мистецький контекст» (МК), «Сучасна українська дитяча й підліткова література» (СЛ).

Основна частина програми наводить кількість годин щодо вивчення української літератури безпосередньо в закладі освіти, на розвиток мовлення та виразне читання, на повторення й узагальнення вивченого, на позакласне читання й літературу рідного краю. Цей розподіл не є сталим, і вчитель, спираючись на індивідуально-розумові особливості конкретного класу, на власний розсуд приділяє меншу чи більшу кількість годин для вивчення окремої теми (враховуючи ступінь її складності). До того ж у програмі

виокремлюється ще й додатковий (резервний) час, який учитель може використати для відвідування виставок, вистав, екскурсій, перегляду екранізацій творів тощо.

Для кожного класу в програмі вміщена таблиця, яка налічує три основні колонки:

1) кількість годин (орієнтовно), які потрібні на вивчення однієї конкретної теми;

2) очікувані результати, які мають набути учні протягом вивчення окремої теми, враховуючи предметні, ключові компетентності, емоційно-оцінне ставлення тощо. Тут же, чітко прописані й наскрізні лінії, які спрямовані на формування в дітей конкретної компетентності. Вони слугують підказкою для вчителя-словесника у процесі створення плану-конспекту навчального заняття.

3) зміст навчального матеріалу, який складений за тематичними блоками й уміщує список творів для текстуального вивчення під час уроку, стислу анотацію про особистість письменника, його твір чи новаторство в українській літературі тощо. Крім того, своєрідною підказкою для вчителя є перелік основних понять з теорії літератури (ТЛ), які має засвоїти учень упродовж вивчення певної теми, а також міжпредметні зв'язки, на які вчитель повинен зважати в першу чергу, оскільки основною метою вивчення літератури в школі є не лише вивчення основних понять і відомостей з навчальної дисципліни, а й формування всебічно розвиненої особистості. Залежно від жанрової особливості вивченого твору, варто згадати рубрику «Сучасна українська дитяча й підліткова література», яка наводить основний список творів, які є здобутками сучасних письменників та відповідно до своєї ідейно-художньої спрямованості перегукуються з тими, які представлені для обов'язкового текстуального вивчення під час уроку.

Орієнтовний перелік очікуваних результатів навчально-пізнавальної діяльності учнів окремого класу вміщує список ключових і предметних

компетентностей, які діти мають опанувати впродовж вивчення конкретних тем.

Наприкінці програми міститься список додаткової літератури для позакласного читання. Так як список орієнтовний, то вчитель має змогу на власний розсуд обирати твір, зважаючи на інтереси дітей і рівень їхньої читацької компетентності [85, с. 41].

Г. Ключек у своїй праці «Концепція реформування літературної освіти: теоретичні перспективи і стратегічні загрози» пропонує список вимог, дотримання яких, на його думку, повинно докорінно оновити та покращити зміст чинної програми з української літератури:

- текстуальне ознайомлення з художнім твором повинно тривати при такій оптимальній кількості годин, щоб учитель мав змогу максимально чітко й зрозуміло розкрити учням навчальний матеріал, а також – виконати мету та завдання, що зазначені в програмі;
- навчальна програма має вміщувати перелік лише високо художніх, довершених творів української літератури;
- розробники програм повинні відмовитись від наслідування історико-літературного принципу, який ускладнює навчальний матеріал;
- переосмислення обсягу та сутності літературознавчого матеріалу;
- літературні твори запропоновані для текстуального вивчення під час уроку мають бути підібрані відповідно до принципу – єдності та змісту, а також форми текстів із обов'язковим дотриманням вікових та фізіологічних особливостей учнів;
- чинна програма з української літератури своїм теоретичним і методологічним змістом повинна узгоджуватися з програмою української мови;
- допуск можливості введення в програму літературних номінацій («літературний факт» та ін.) [39, с. 6–10].

Розглядаючи українську літературу, як навчальний предмет, зазначимо, що в старшій школі (10–11 класи) вона умовно поділяється на академічний та

профільний рівні. Перший (академічний) рівень, за змістом та структурою, багато в чому схожий з навчальною програмою для рівня стандарту. Профільний рівень вирізняється поглибленим вивченням української літератури. Основним компонентом профільної та допрофільної підготовки у школі є курси за вибором і факультативи.

Варто зазначити, що результативність навчальних досягнень дітей, які навчаються за профільним рівнем, буде набагато вищою, ніж у тих, які навчаються за рівнем стандарту. Адже старшокласники, як правило, усвідомлено обирають українську літературу, як основну, враховуючи власні зацікавлення й індивідуальні здібності до вивчення предмета.

На противагу академічному рівню, у профільному рівні налічується вдвічі більше годин для текстуального ознайомлення з художніми творами. Адже він пропонує не лише програмові тексти, а й значну кількість інших різножанрових творів.

Зазначимо, що не всі тексти, які вміщені в програмі мають бути обов'язково текстуально прочитані й проаналізовані, зокрема: вчитель повинен ґрунтовно вивчити спільно з учнями твори, які виділені в програмі напівжирним шрифтом, інші – неодмінно згадати, але не здійснювати їх докорінний аналіз.

У кінці програми автори наводять критерії оцінювання результатів навчання учнів з української літератури для кожного класу. Вони вміщені за дванадцятибальною шкалою, що дозволяє визначити ступінь розуміння учнями предметних та ключових компетентностей з української літератури [85, с. 40].

Варто зазначити, що творчість Олександра Довженка в чинній програмі з української літератури посідає важливе місце. Уперше життєтворчість митця діти вивчають у 8 класі. На ознайомлення з короткими біографічними фактами з життя письменника й оповідання «Ніч перед боєм», яке висвітлює один із періодів Другої світової війни, програма передбачає тільки дві години. Важливо згадати, що лише за два уроки (за умови, якщо вчитель не

захоче скористатися резервним часом) неможливо повною мірою детально проаналізувати й розкрити символічний та алегоричний підтексти в оповіданні, адже це вимагає від учнів не тільки глибинних знань з української літератури, а й з історії.

Доречно також згадати, що у переліку додаткової літератури для позакласного читання у 5–9-х класах, ні один твір Довженка не вміщений, що є важливим недоліком авторів й укладачів програми.

Програма для учнів старшої школи базового рівня пропонує подальше вивчення творчості О. Довженка тільки в 11 класі в тематичному розділі «Воєнне лихоліття». На вивчення «Щоденника» (періоду німецько-радянської війни) та автобіографічної кіноповісті «Зачарована Десна» О. Довженка в програмі передбачено 5 годин. На противагу восьмому класу, кількість годин хоч і збільшилась, але цього все одно замало на вивчення й суттєвий аналіз художнього твору, перегляд щоденникових записів автора, істотний екскурс у події Другої світової війни.

Перелік додаткової літератури для позакласного читання пропонує такі твори: «Ніч перед боєм», «Україна в огні», «Щоденник (повністю)», «Земля». Зазначимо, що попередні зразки програми з української літератури в 11 класі пропонують на текстуальне ознайомлення для учнів такі твори О. Довженка: «Зачарована Десна» та «Україна в огні». Як ми можемо спостерігати наразі, автори й упорядники чинної програми вирішили вилучити кіноповість «Україна в огні» із переліку творів для неодмінного вивчення. Оскільки наші воїни й до сьогодні захищають українські кордони від ворогів, то це рішення видається не дуже розумним, так як у школі варто виховувати в учнів любов до власної держави за допомогою таких творів. Варто зауважити, що кіноповість «Україна в огні» О. Довженка характеризується багатьма літературознавцями як глибоко патріотичний твір, який охоплює різноманітні сторони війни – це і зрадництво й дезертирство, і доля жінок під час війни, і героїчні вчинки бійців, і численні відступи.

Але постає питання: чи потрібно дітям вдруге перечитувати твір «Ніч перед боєм», зважаючи на те, що вони вже ознайомилися з ним (хоча й не повністю) ще у восьмому класі. На нашу думку, набагато ефективніше було б запропонувати учням інший твір О. Довженка для текстуального вивчення, який також висвітлював лихоліття німецько-радянської війни («Воля до життя», «Бронза», «Відступник», «На колючому дроті» та інші).

Істотні відмінності можна простежити у програмі з української літератури для учнів старшої школи (10–11 класи), які навчаються за профільним рівнем. Тут відведено лише чотири години для текстуального вивчення творів Олександра Довженка («Мати», «Воля до життя», «Зачарована Десна»). У такий спосіб автори, скоріш за все, намагалися звернути увагу на високі розумові здібності тих, хто навчається у профільному класі. Але цього все одно видається замало для того, щоб розкрити багатогранність Довженка не лише як неперевершеного письменника, а й як не менш талановитого кіномитця. Тому дітям доцільно було б запропонувати до перегляду екранізації творів митця, що водночас дозволило б зреалізувати ще й міжпредметні й міжмистецькі зв'язки на уроці української літератури. Таким чином, для того, щоб повною мірою зрозуміти смислову та художньо-естетичну цінність цих творів потрібна велика кількість часу, а також чимало зусиль як від учителів, так і від учнів.

Прикметно, що в переліку для додаткової літератури жоден твір Довженка не згадується.

Наприкінці програми для профільного рівня можна знайти рубрику «Матеріали на допомогу вчителю», де міститься перелік рекомендованої літератури та інформаційних електронних ресурсів, що мають на меті полегшити підготовку вчителя-словесника до уроку. Оскільки ці списки чітко відокремлені для кожного класу, а також вивчення життєтворчості кожного митця чи літературної доби [39, с. 6–10].

Необхідним складником проведення уроку з українською літературою є підручник. Він синтезує в собі необхідну для учнів роботу з текстом, а також

перелік завдань та запитань для учнів, що є незмінним протягом ознайомлення з біографічними відомостями певного письменника та його художнього твору [41, с. 2–6].

Істотною допомогою для вчителя-словесника у процесі підготовки до уроку й безпосередньо під час нього є різноманітні посібники, хрестоматії й підручники з української літератури. Зважаючи на вікові й фізіологічні особливості учнів, для школи розробляються декілька видів академічної літератури. Так, наприклад, учні 5–7 класів мають підручник-хрестоматію. Він характеризується тим, що тут можна знайти не лише необхідні теоретичні факти про українську літературу, поетів та письменників, а й художні твори або уривки літературних текстів (залежно від обсягу). Дещо за іншим підходом розробляється навчальна література для учнів 8–11 класів. Тут учні мають окремо як підручник, так і хрестоматію.

Наразі чимало відомих вчителів-словесників та методистів намагалися створити власний підручник з української літератури відповідно до вимог сьогодення. Але перш ніж увести їх у загальне користування учнями шкіл, вони повинні пройти складну процедуру. Перш за все, Міністерство освіти й науки України збирає комісію, яка обговорює зміст підручника, його відповідність програмі, санітарно-гігієнічним вимогам, естетичній наповненості, а також віковим і фізіологічним складникам [42, с. 12–18].

Зауважимо, що нині вчитель-словесник має право на власний розсуд обирати підручник для роботи на уроках з української літератури з конкретним класом. Основною вимогою для навчальної літератури є тільки її затвердження Міністерством освіти та науки України. Тому нині відсутній загальноприйнятий підручник для певного класу.

Основним компонентом у підручнику з української літератури є текст, який, у свою може диференціюватися, приміром: вступний текст, художній твір, логічний текст (начерки про письменників, представлені у різному плані й обсязі, оглядові та літературно-критичні статті, теоретико-літературні матеріали) [41, с. 2–6].

Окрім обов'язкового тексту навчальний підручник повинен неодмінно мати ще й позатекстові матеріали:

- виноски;
- методичний апарат, який вміщений після кожної теми або художнього твору у вигляді запитань і завдань різнопланового представлення й ступеня складності;
- ілюстрації й репродукції картин;
- зміст підручника;
- апарат для орієнтування (умовні позначки);
- словник літературознавчих понять та термінів;
- логічні схеми та узагальнюючі таблиці, які в стислому вигляді представляють важливу інформацію та доповнюють основні відомості в підручнику [18, с. 135–156].

Методисти Ф. Бугайко та Т. Бугайко звертають увагу на те, що академічний підручник мусить бути різнокольоровим, оскільки це втілює провідний принцип навчання – наочності. Але надмірного перевантаження ілюстративного матеріалу також варто уникати, оскільки так діти будуть відволікатися від головного завдання – опрацювання тексту художнього твору.

Навчальний підручник покликаний виконувати різноманітні функції в навчально-пізнавальному процесі. До них належать такі: координуюча, систематизуюча, інформаційна, самоосвітня, закріплююча й систематизуюча.

До недоліків, які розробники підручників часто не враховують варто згадати такі:

- переклади ліричних творів чи уривків прозових текстів з інших мов не завжди мають якісне відтворення;
- начерки або літературно-критичні статті, які вміщені перед художніми творами, класифікуються академічним характером, не відповідають віковим та фізіологічним особливостям учнів, а також відсутнє посилання на інформаційне джерело;

- методичний блок (запитання та завдання), вміщені після кожного блоку в підручнику мають переважно одноманітний характер;
- часто підручник не відповідає санітарно-гігієнічним вимогам [41, с. 2–6].

Дослідниця Н. Й. Волошина у праці «Підручникотворення на порозі третього тисячоліття» акцентує на тому, що запитання й завдання в підручнику мають бути спрямовані на виховання національної свідомості мешканців України. Інформація, висвітлена в підручнику повинна бути цікавою й захоплюючою. Вагома роль належить функціонуванню в підручнику різних шрифтів і кеглів, що значно полегшують сприйняття й запам'ятовування навчальної інформації, адже зосереджують зір учнів і відділяють головне від другорядного [42, с. 16–18].

Життєпис О. П. Довженка в підручнику «Українська література» для 8 класу О. М. Авраменка вивчається у розділі «З української прози». На 134-й сторінці подана стисла біографічна стаття про митця, в якій розповідається про цікаві факти з життя автора, а також про передумови створення оповідання «Ніч перед боєм», яке відповідно до програми, діти мають вивчати в цьому класі. Поряд вміщений і портрет Довженка.

Оригінальною своєрідністю в цьому підручнику є те, що поряд з життєписом і портретом кожного наступного митця, О. Авраменко наводить маленьку схематичну карту України, позначивши на конкретному місті або селі, в якому народився письменник (письменниця).

Зазначимо, що ця задумка є вдалою, адже це допомагає реалізувати міжпредметний зв'язок географії з українською літературою.

Істотним недоліком у підручнику є те, що оповідання «Ніч перед боєм» О. Довженка подане в скороченому вигляді, незважаючи на доволі незначний його обсяг (тільки 9 сторінок). Художній твір супроводжують позатекстові матеріали у вигляді виносок, які розтлумачують незрозумілі слова в тексті, а також ілюстрацій (відповідно до змісту твору, с. 139).

Після опрацювання літературного твору учням пропонується методичний блок, який містить завдання різного рівня. Так, наприклад, у рубриці «Відтворюємо прочитане» діти повинні виконати тестові завдання, які диференційовані на вибір однієї правильної відповіді й на відповідність. У такий спосіб автор прагне активізувати репродуктивне мислення школярів й перевірити якість прочитаного.

Наступна рубрика під назвою «Аналізуємо зміст і особливості художнього твору» вимагає розгорнутої відповіді учнів на запропоновані запитання та характеризується аналітичним характером.

У рубриці «Творчо мислимо» наведені завдання, які мають на меті спонукати учнів творчо підійти до їх вирішення, розвинути їх фантазію та уяву (робота над заголовком, робота з ілюстраціями до твору, переосмислення реплік персонажів).

Вагомою підказкою для вчителя у процесі створення плану-конспекту уроку є завдання, які містяться в підручнику в рубриці «Виконуємо домашнє завдання». Але тут вміщено лише одне завдання, яке стосується безпосередньо роботи з текстом твору й зовсім не спрямоване на розкриття творчих особливостей учнів.

Кольорові форзаци підручника містять невеличкі малюнки, які супроводжують поступове вивчення літературних творів. У зручних для сприймання схемах і таблицях наведені класифікації «композиції художнього твору», «літературних жанрів», «видів лірики», «літературних родів», «художніх засобів». Тут же, окреслено й алгоритм створення літературного паспорту як ліричного, так і прозового творів [1, с. 134–142].

Можна зробити висновок, що підручник «Українська література» за авторством О. Міщенко для 8 класу більш новітній, ніж попередній (датований 2016 р.).

У цьому підручнику подано набагато більше рубрик («Творчі пошуки», «Дізнайтеся більше», «Запитання й завдання», «Літературна п'ятихвилинка», «Літературно-мистецька вітальня», «Подорож літературами світу», «Ваш

літературознавчий словник»), що набагато урізноманітнюють зміст навчальної інформації для учнів [62, с. 173–183].

Тема щодо вивчення творчості О. Довженка ідентична змісту програми з української літератури. На противагу підручнику О. Авраменка, де учням пропонується для вивчення тільки життєпис та оповідання «Ніч перед боєм», у навчальному підручнику, авторкою якого є Олена Міщенко, творчість Довженка схематично розподілена на три окремі самостійні розділи:

1) «Я син свого часу та весь належу сучасникам своїм» – тут розкриваються стислі факти з біографії О. Довженка й поданий портрет митця 1942 р.

2) «Ніч перед боєм» – це безпосередньо текст художнього твору, який подекуди переривається запитаннями для роздумів. Застосування цього прийому дуже ефективно у процесі коментованого читання під час уроку. Крім того, до оповідання прикріплені репродукції картин: Є. Симон «Німці допитують Трофима Прушинського», «У землянці» (музей історії Одеської загальноосвітньої школи № 125), і світлинами часів війни: «Форсування Дніпра. 1943 р.», «Переправа» [62, с. 184].

3) «На жорстоких шляхах війни...» – це стислий літературно-критичний нарис, який розповідає про історію написання оповідання «Ніч перед боєм» Довженка, а також тут вміщений розгорнутий аналіз вчинків і реплік героїв, спроби тлумачення позиції письменника тощо. З одного боку цей текст є позитивним нововведенням у підручнику, адже він покликаний на глибинний аналіз літературного твору, а з іншого – учні можуть вважати ці роздуми літературознавців догматичними, і відповідаючи на запитання вчителя, апелювати лише до них, що є суттєвим недоліком [62, с. 183].

Нижче вміщений методичний блок, який наводить перелік запитань і завдань, які умовно класифікуються за такими рубриками: «Аналізуємо», «Дискутуємо», «Повторюємо», «Міркуємо». Кожне з них містить по 4–5 запитань, що стосуються попередньо вивченого матеріалу.

Рубрика «Літературна п'ятихвилинка» наводить стислу інформацію щодо випадку з біографії О. Довженка. Мається на увазі момент, коли митець разом зі своїми студентами режисерського факультету кіноінституту прийшли до якогось пам'ятника в Києві. Кінорежисер дав усім завдання охарактеризувати цей монумент. Після чого поданий короткий повчальний уривок, який стосується не тільки згаданої ситуації, а й літератури загалом: *«люди, будьте уважнішими, навчіться вирізняти глибоке, бачити глибше за інших особистостей, «не митців»»* [62, с. 186].

У рубриці, яка має назву «Творчі завдання» діти повинні самостійно або під керівництвом учителя об'єднатися в імпровізовані кіногрупи й зняти невеличку екранізацію за оповіданням «Ніч перед боєм» О. Довженка. Зважаючи на те, що у сучасній молоді є в наявності різноманітні електронні гаджети, то таке завдання має місце бути. У такий спосіб діти зможуть проявити фантазію, розкрити свій творчий потенціал, а також інтерпретувати текст художнього твору відповідно до власного бачення.

Яскравим кольоровим оформленням привертає увагу підручник О. Слоньовської з української літератури, який призначений для 8 класу. Усі розділи в підручнику виокремлені різними кольорами, що виступає допоміжним компонентом у процесі орієнтування в змісті навчального матеріалу, а також естетично правильно щодо візуального сприймання учнів [81, с. 190–204].

Життєтворчість Олександра Довженка вивчається тут у розділі «З української прози». Першу сторінку розгортає портрет митця та стислий літературно-критичний начерк його життя, написаний у художньому стилі. На противагу попереднім підручникам з української літератури, тут більш ширше розповідається про дитячі роки, юнацтво, письменницьку й кінематографічну діяльність автора, що може навіть свідчити про перевантаженість навчального матеріалу для дітей. Не меншу увагу привертають й світлини, які стосуються життя О. Довженка й супроводжують виклад біографічних відомостей митця: «Олександр

Довженко з дружиною Юлією Солнцевою», «Олександр Довженко», «Батько та син – Петро та Олександр Довженки (1940 р.)», «Хата Довженків у Сосниці (нині меморіальний музей)».

Тут же, автор наводить тлумачення незрозумілих слів, які подаються зазвичай не більше, ніж двома реченнями. Біографічні дані про Довженка супроводжують висловлювання відомих постатей української й зарубіжної культури про митця. Наприкінці короткого біографічного огляду вміщена рубрика «Діалог з текстом», яка пропонує учням запитання й завдання різного рівня складності й характеру за щойно прочитаним. Прикметно, що цей методичний блок не розподілений за рівнями (низький, достатній, високий), і всюди учні повинні дати тільки розгорнуту відповідь. Окрім цього, у підручнику вміщено завдання пошукового характеру. Діти повинні, скориставшись мережею, знайти твір «Рік з Довженком» М. Вінграновського. Ознайомившись із текстом, учні повинні довести, що цей твір можна вважати автобіографічним, наводячи конкретні приклади.

Прочитанню оповідання «Ніч перед боєм» О. Довженка в підручнику передуює рубрика «Мистецькі діалоги»: читачу пропонується переглянути світлину скульптури «Мотор» В. Щура, яка стосується внеску Довженка у вітчизняну кінематографію. Тут же, вміщені відомості щодо створення цієї пам'ятки, а також низка запитань для учнів, які носять переважно аналітичний характер [81, с. 194–204].

Текст оповідання «Ніч перед боєм» представлений у підручнику без використання будь-яких малюнків чи ілюстрацій. Таке рішення автора, з одного боку є перевагою, адже це не розсіює увагу учнів, а дозволяє сконцентруватися на літературному творі. З іншого боку, відсутність ілюстративного матеріалу справляє враження не доцільної наповненості підручника. Наприкінці тексту художнього твору, вміщена рубрика «Діалог з текстом», в якій учням пропонується 30 запитань, що вимагають розгорнутої відповіді й носять репродуктивний характер. Не менш цікавою є й рубрика «Мистецькі діалоги», яка представлена двома репродукціями картин і

фотоілюстрацією: В. Кузнецов «З перемогою, синочки» (1984), Т. Яблонська «Ворог наближається» (1945), «На спогадах Рейхстагу» (фото, 1945). Викладена інформація супроводжується уривками зі Щоденника О. Довженка періоду німецько-радянської війни, що потребують від учнів роздумів. Вони спираються на їхні попередні знання з історії України про Другу світову війну й враження від щойно прочитаного твору.

Варто згадати й про підручник з української літератури для 11 класу, авторами якого є Н. Бернадська та Л. Коваленко. Він є новітнім (датується 2019 роком), яскравим і цікавим за своїм наповненням.

Для кожного розділу подається власна назва, яка представлена в різнокольоровому форматі й розміщена на окремій сторінці. Потім перед учнями розгортаються «Навчальні маршрути», які містяться після кожного розділу й спрямовані на засвоєння основних компетентностей, які учні повинні опанувати в процесі вивчення кожного розділу в підручнику. А також нижче подається список художніх творів, які одинадцятикласники вивчатимуть пізніше. Творчість О. Довженка наведена в розділі «Воєнне лихоліття», що повністю збігається зі змістом програми з української літератури. Перед викладом біографічних відомостей про митця вміщений стислий нарис, в якому висвітлено наслідки Другої світової війни для творчості українських письменників та поетів.

За допомогою використання символічного заголовка («Поет і романтик кіноматографа»), який передує вивченню творчості митця, автори підручника налаштовують учнів на сприймання навчального матеріалу. Нижче подані факти з біографії й портрет Довженка, які фігурують у підрозділі під назвою «Життєвий і творчий шлях». Тут же, розташовані дві цитати: Є. Сверстюка, які стосуються внеску автора в культуру та літературу зокрема й О. Довженка із його «Щоденникових записів».

Рубрика «Пригадайте!» має на меті узагальнити раніше вивчене про О. Довженка та його оповідання, яке стосується періоду німецько-радянської війни.

Перевагою викладу біографії в підручнику виступає те, що основні назви творів й кінофільмів О. Довженка виділені напівжирним шрифтом. Тут же вміщені такі ілюстративні матеріали: «Олександр Довженко на зніманні фільму, 1932», кадр із кінофільму «Земля», афіша політичного детективу «Сумка диккур'єра» (1927), «Автопортрет. О. Довженко».

Нижче вміщена рубрика «Запитання й завдання» стосовно фактів з біографії Довженка. Тут уже не вимагається від учнів просте відтворення навчального матеріалу, а пропонується подумати й прокоментувати вчинки письменника на різних етапах його життя, провести паралелі. Відхід від загальноприйнятих завдань і запитань репродуктивного характеру зумовлений розумовими й віковими особливостями учнів.

У рубриці «Домашнє завдання» вміщено лише два завдання: перше – має дослідницький характер (потрібно дослідити, переглянувши в інтернеті кінофільм «Земля», навіщо Довженку клали яблука в труну під час його поховання?); друге – спрямоване на розвиток творчого потенціалу учнів (учням пропонується уважно роздивитися автопортрет митця, вміщений у підручнику й письмово спробувати охарактеризувати його).

Окрім кіноповіді «Зачарована Десна» О. Довженка, у хрестоматії вміщено ще й «Щоденник» митця. Але тут вони представлені у формі літературно-критичних нарисів, написаних художньою мовою. Після них окремо подані влучні підсумки попередньо вивченого розділу.

Нижче вміщені аналогічні завдання та запитання за змістом тексту, а також домашнє завдання. Усі вони подані після основного навчального матеріалу й носять той же характер, як і попередні. У кінці засвоєння теми «Поет і романтик кінематографа» вміщені додаткові рубрики, призначені для ґрунтовного заглиблення у творчість письменника, публіциста, кінорежисера й просто людини: «Література в колі мистецтв», «Ви – творча особистість», «Ваші літературні проекти».

Варто згадати, що змістове наповнення цього підручника суттєво відрізняється ширшим текстовим наповненням, що зобов'язує учнів

критично мислити, бути більш самостійними, творчими тощо. Саме тому в аналізованому підручнику, на відміну від попередніх, прослідковується значно менше репродукцій картин та ілюстрацій [40, с. 165–173].

Розглянемо дещо інший підручник з української літератури, призначений для 11 класу, над яким працювали не один чи два, а вже ціла авторська колегія, зосібна: Г. Семенюк, О. Слоньовська, Н. Тимків, М. Ткачук, О. Ковальчук, О. Ткачук, М. Сулима. Істотні відмінності уважний читач помітить ще у змісті підручника, в якому кожен розділ умовно структурується не за тематичними блоками (тобто, як це позначено й у програмі), а за історичними періодами, які нерозривно пов'язані з розвитком української літератури. Відповідно до цього, творчість О. Довженка належить до розділу, який іменується як «Українська література 1940–1950 років».

На початку розділу вміщений короткий нарис, який характеризує українську літературу 40–50-х років. Цікаво, що імена видатних постатей українських письменників і поетів оформлені простим шрифтом, а їхні прізвища – жирним, що одразу створює візуальний дисонанс.

Перш ніж перейти до вивчення творчості О. Довженка, учням пропонується ознайомитися з влучною анотацією про митця, а також поглянути на його портрет. Поряд розміщено висловлювання українського довженкознавця І. Кошелівця, який висвітлює власну думку про письменника [87, с. 212]. У статті розповідається про основні біографічні відомості митця. Прикметно, що заголовком до цієї оповіді стали слова власне Довженка, які він вимовив на схилі літ: *«Я був задуманий на більше»*. Автори обрали цікаву форму викладу, представлену у вигляді цитат самого письменника про своє життя, а також його найближчого оточення. Суттєвим недоліком у підручнику є відсутність ілюстративного матеріалу (не рахуючи портрета).

Нижче подається відомості щодо передумов написання й літературознавчий аналіз кіноповісті «Україна в огні» О. Довженка, яка в оновленій програмі з української літератури була усунена та запропонована

для позакласного читання учнів. Поряд вміщена й стаття, яка має на меті ознайомити читачів із ще одним твором митця – кіноповістю «Зачарована Десна», яка не зазнала змін у новій програмі.

Після опрацювання фактів з біографії й літературознавчих статей щодо творчості О. Довженка, одинадцятикласникам пропонується виконати завдання таких рубрик: «Поміркуйте», «Аналізуємо твір» «Творчі завдання» «Підсумуйте прочитане», «Мистецька скарбниця». Зазначимо, що всі завдання й запитання цих рубрик хоча й пронумеровані, але розташовані без дотримання загальноприйнятих абзаців і полів, що становить суттєву перепону у засвоєнні навчального матеріалу. Таке істотне порушення санітарно-гігієнічних вимог є негативною рисою цього підручника. Варто згадати, що аналогічних порушень у попередньо аналізованих підручниках виявлено не було.

Перевагою в підручнику є те, що після кожного розділу або окремої теми автори наводять список використаної літератури, що запевняє читача у тому, що навчальні матеріали спираються на сучасні досягнення науки. До того ж, це може стати в нагоді не лише вчителю-словеснику під час створення плану-конспекту уроку, а й учням у процесі підготовки індивідуальних повідомлень або рефератів.

У рубриці «Перевірте себе» подано перелік завдань для самоконтролю. Вони диференційовані відповідно за рівнем складності й поділяються на три рівні:

- перший рівень характеризується виконанням тестових завдань із однією правильною відповіддю;
- другий рівень вміщує завдання тестового характеру з вибором кількох правильних відповідей;
- третій рівень пропонує учням у письмовій формі довести чи спростувати одне з наведених тверджень [87, с. 212–232].

Наступний підручник з української літератури для 11 класу за авторством О. Авраменка трохи схожий з попередніми, але дещо

вдосконалений і новітній. Можна зробити висновок, що автор підручника керується власною схемою оформлення підручників, про що свідчать схожі класифікації «Переліку тропів», «Видів лірики», «Літературних родів», які простежуються й у підручнику з української літератури для 8 класу цього ж автора. Відмінність такого рішення автора полягає лише в тому, що запропоновані класифікації ускладнюються іншими термінами й поняттями згідно з віковими й фізіологічними особливостями учнів. У такий спосіб, ці узагальнюючі схеми й таблиці слугують допоміжним засобом для старшокласників у процесі актуалізації опорних знань, аналізу художніх творів чи вивчення нового літературознавчого матеріалу.

У цьому підручнику є такі рубрики: «Конспектування», «Матеріали мережі Інтернет», «Тестові завдання», «Спостереження», «Домашнє завдання», «Відповіді на запитання», «Творчі завдання», «Читання».

У підручнику О. Авраменка простежується синтез рішень щодо структурування навчального матеріалу попередніх авторів підручників з української літератури. Тут творчість О. Довженка вивчається в розділі «Воєнне лихоліття» та підрозділі «Українська література 40–50-х років ХХ ст.», що суголосне змісту програми.

Реалізацію міжпредметних і міжмистецьких зв'язків забезпечують наведені на початку розділу ілюстративні матеріали В. Савадова до твору «Климко» Г. Тютюнника, які змальовують трагізм воєнного часу. Малюнки супроводжувалися запитаннями аналітичного характеру до учнів.

Нижче вміщено літературно-критичний нарис «Українська література 40–50-х років ХХ ст.». Наявність апарату орієнтування в підручнику є істотною перевагою, адже кожна рубрика має власне оригінальне позначення. Прикметно, що виклад навчального матеріалу представлений у вигляді численних проблемних запитань і завдань, які вимагають від старшокласників зворотнього зв'язку.

На противагу попередньо аналізованим підручникам, біографічні відомості про О. Довженка представлені у цьому підручнику в стислій формі.

О. Авраменко зупиняється лише на основних датах життя письменника, даючи їм коротку характеристику. Але нижче дітям запропоновано переглянути в мережі відеоролик, де детально висвітлюються віхи життя й творчості митця. Таким чином, можна зробити висновок, що автор підручника зумисне вилучив зайві, на його думку, факти з життєтворчості письменника, представивши їх у цікавій формі. Використання медіазасобів у навчально-пізнавальній роботі вчителя є необхідною умовою, адже у час активного впровадження технічних засобів навчання, учні повинні навчитися використовувати свої гаджети з метою отримання інформації пізнавального, а не розважального характеру. Крім того, поряд з навчальним матеріалом автор подає два портрети Довженка, а також портрет другої дружини письменника – Ю. Солнцевої.

Нижче у підручнику вміщені літературознавчі статті щодо «Щоденникових записів» Довженка, а також його кіноповість «Зачарована Десна». Усе це супроводжується цитатами, які відокремлені від тексту за допомогою курсиву, кольорових і чорно-білих світлин. У кольорових виносках, які мають назву «Теорія літератури», наведено визначення тих літературних понять, які одинадцятикласники неодмінно мають засвоїти.

Після викладу нового матеріалу учням пропонується перелік завдань різного характеру: завдання, які вимагають відкритої відповіді; завдання, які спрямовані на розкриття творчого потенціалу; завдання на встановлення відповідності; тестові завдання.

У підручнику О. Авраменка також, як і в попередньому, вміщено список використаної літератури до теоретичного матеріалу, що є істотною перевагою як для учнів, так і для вчителів.

Далі в підручнику наводиться стисла анотація до художнього твору «Зачарована Десна» й невеликий уривок цього тексту. Таке рішення автора здається трохи дивним, оскільки літературні твори для обов'язкового текстуального вивчення в класі, зазвичай уміщені в підручнику-хрестоматії. Тому незрозумілим залишається: навіщо О. Авраменко дублює уривок з

кіноповісті ще й підручник? Скоріш за все, у такий спосіб автор прагнув попередньо зацікавити старшокласників й виробити в них мотивацію прочитати твір [2, с. 165–178].

Отже, можна зробити висновок, що усі проаналізовані підручники з української літератури мають як переваги, так і недоліки. Але будь-який із них буде доцільним у процесі вивчення життя й творчості О. Довженка чи то у 8, чи то в 11 класах.

3.2. Методичні рекомендації щодо вивчення творів

Олександра Довженка про війну

Творча спадщина О. Довженка посідає важливе місце у підручниках і програмі з української літератури. Представлені для обов'язкового прочитання літературні твори письменника спрямовані виробити в учнів активну життєву позицію, виховати кращі морально-етичні принципи й уміння коментувати прочитане.

Уперше учні розпочинають вивчення творчості О. Довженка лише у восьмому класі. Автори чинної програми з української літератури пропонують для текстуального прочитання оповідання років німецько-радянської війни «Ніч перед боєм», яке варто було б розкрити учням у більш цікавому форматі (Додаток Б). Зауважимо, що «Щоденникові записи» найповніше віддзеркалюють творчу лабораторію митця 1940–1950-х років. Тут уміщено достатньо відомостей, які стосуються й вищезгаданого оповідання. У такий спосіб учні мають змогу не тільки глибше зануритись у події твору, а й докорінно зрозуміти символічну навантаженість та авторський підтекст.

Оповідання «Ніч перед боєм» побачило світ у 1942 році в газетах «Красная Армия» (російською мовою) та «Література й мистецтво» (українською мовою).

Оповідання розпочинається розповіддю автора про загін танкістів, який складають як юні бійці, так і вже досвідчені вояки, які прагнуть боронити

рідну землю від поневолювачів. Але відчуття страху смерті й невпевненості перед першим боєм не полишають їх. Всезагальну розгубленість прагне розвіяти молодий танкіст Іван Дробот, який прагне допитатися у свого досвідченого командира Петра Колодуба щодо його внутрішнього секрету, який допомагає йому в роки воєнного лихоліття. Цікаво, що автор, зображуючи персонажів твору, вдається до використання такого літературного прийому як контраст: дії та вчинки героїв часто зовсім не відповідають їхній зовнішності. Так, наприклад, Іван Дробот у зверненні до свого командира Петра Колодуба зазначає, що у всіх місцевих газетах його представляють як безстрашного месника, кмітливого й дужого воїна, хоча на вигляд він насправді *«маленький та начебто не дуже й здоровий»* [29, с. 562].

У центрі твору лежить розповідь Петра Колодуба про епізод, який відбувся з ним під час відступу, оскільки протистояти ворогу виявилось набагато важче. Їхній шлях пролягав через глибоководну річку Десну. Але єдиним способом переправитися на інший берег були лише човни, якими керували діди-перевізники. Апелюючи до грецьких міфів, їх називали українськими Харонами. Основна відмінність тут полягає тільки в тому, що міфічний герой переправляв через річку Стікс душі померлих прямо до царства Аїда, а так звані Харони Довженка перевозили вояків Червоної армії через цілком реальну річку Десну, рятуючи їх від смерті. Саме так, у свідомості молодого танкіста закарбувалися імена цих дідів – Савки й Платона.

Образи дідів-перевізників постають як реальні біблійні персонажі. Так, дід Савка, за спогадами командира, був схожий на Миколу-угодника [29, с. 564]. А дід Платон сам походив на святого: *«стояв на березі по кісточки у воді з веслом, як пророк, нерухомий»* [29, с. 569].

Художній текст яскраво перегукується з давньогрецькими міфами, що простежується й у монологів головного героя. Так, Петро Колодуб зазначає: *«Мені здавалося, що мене перевозять на той світ»* [29, с. 565].

Зауважимо, що хоча дід Савка й дід Платон стають рятівним містком для наших воїнів, але все ж вони не підтримують відступаючих, оскільки так вони визнають панівне становище ворога на рідній землі. Тому з уст дідів-перевізників звучать не співчутливі репліки, а філософські сентенції з іронічним відтінком: *«Ти собі подумай, Савко, як оце народу дивитися на отаке паскудство. Він же надіявся на їх усіх, як я на свого Левка, а воно он що виходить – діду, перевези!»* [29, с. 567]; *«А не знають, тряся їх матері, що вже кому на війні судилося вмерти, так не викрутишся, ніякий човен тебе не врятує»* [29, с. 566]; *«Значить, душа в тебе мала»*; *«Не з тієї пляшки наливаєте. П'єте ви, як бачу, жаль і скорботи. Марно п'єте. Це, хлопці, не ваші напої. Це напої бабські»*; *«Скільки вона вас там може убити тая танкетка?»* [29, с. 569].

Такі дошкульні вислови від дідів на свою адресу, не залишили байдужими жодного відступаючого. Відчутно це спостерігається в спогадах Петра Колодуба: *«Я неначе втопив у Десні і свій жаль, і тугу, і розпач відступу»* [29, с. 568].

Цікаво, що природа у творі виступає фоном для відтворення подій. Вона, неначе також висловлює власне ставлення до всього, що відбувається довкола. Приміром, сонячна й тепла погода під час відступу наших воїнів стрімко замінюється грозовими хмарами й сильними поривами вітру: *«Хмара була важка, темно-темно синя, внизу зовсім чорна, а самий верх її, самий вінець майже над нашими головами було написано шаленими крученими криваво-червоними і жовтими мазками»* [29, с. 565]. В оповіданні такий природній стан протиставляється картині «Страшного суду», де на кожного чекає розплата за скоєні гріхи. Варто згадати, що й прізвища героїв оповідання «Ніч перед боєм» багато в чому схожі на образи природи (Колодуб, Троянда, Дробот), які уособлюють гармонію та мир.

Досить несподіваною виявляється розв'язка твору. Досвідчений командир Петро Колодуб розповів бійцям про власний внутрішній бойовий секрет, який стосувався саме дідів Платона й Савки, які й породили в ньому

бажання надалі чинити опір ворогу, вірити у власні сили й вперто йти до омріяної перемоги. Поради дідів-перевізників надихнули не тільки Петра Колодуба, поряд з ним фігурує й образ Троянди, який зараз також служить у лавах Червоної армії, а раніше – відступав разом з усіма й намагався виправдати свої дії. З того часу, ці бойові товариші більш за все прагнули побачитися зі своїми «наставниками» й віддячити їм за мудрість.

Напрочуд несподівано наприкінці оповідання для читача стає зізнання молодого воїна Івана Дробота, який був онуком діда Савки (у тексті автор про нього згадує, але суттєво не зупиняється), а також очевидцем того, як діди-перевізники потопили у Десні свої човни, які були наповнені німцями та їхньою зброєю. Саме так, «українські Харони», пожертвувавши власним життям, стали взірцем для наслідування й моральним уроком для усіх тих, хто ще вагався у можливій майбутній перемозі над німецькими загарбниками.

Художній твір «Ніч перед боєм», за жанровою приналежністю визначається як оповідання. Тому не зайвим було б запропонувати учням, спираючись на літературний текст, скласти логічні схеми, узагальнювальні таблиці, що наочно підтверджували б їхню думку.

У процесі аналізу оповідання доцільно застосувати проблемно-тематичний шлях аналізу, який спрямований на розвиток в учнів критичного мислення за допомогою вирішення проблемних завдань чи ситуацій (Додаток В), а також вироблення інтересу до твору як під час прочитання твору на уроці, так і вдома.

Пізніше учні продовжують вивчати творчість О. Довженка лише в 11 класі. Зважаючи на доволі тривалий проміжок часу, діти могли б самостійно читати художні твори митця під час канікул. Тому сучасні вчителі української літератури мають докласти неабиякі зусилля для того, щоб залучити учнів до детальнішого вивчення життєтворчості письменника.

У роки стрімкого впровадження в навчально-виховний процес засобів технічного навчання – це завдання видається цілком реальним. Приміром,

перш ніж оголосити учням 11 класу тему й мету уроку, вчитель може перевірити ступінь засвоєння академічного матеріалу за творчістю О. Довженка, з яким вони ознайомилися ще у 8 класі. У такий спосіб, можна за короткий проміжок часу визначити: які відомості діти засвоїли добре, а які потребують більш детального повторення.

Прикметно, що в цьому завданні учні повинні активізувати асоціативне мислення, щоб зіставити абсолютно різні світлини, що в результаті й допоможе їм вгадати закодовану особистість, наприклад:

(1-й малюнок – місто, поблизу якого народився Олександр Довженко;

2-й малюнок – Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка – місце, в якому навчався неперевершений письменник, на честь якого і названий заклад вищої освіти;

3-й малюнок – О. Довженко відомий перш за все як геніальний письменник;

4-й малюнок – чільне місце у житті О. Довженка посідає його робота в кіно;

5-й малюнок – коли учні розтлумачать подані малюнки, під знаком питання з'явиться портрет Олександра Довженка;

6-й малюнок – у роки німецько-радянської війни О. Довженко працював військовим кореспондентом і політпрацівником на фронті;

7-й малюнок – О. Довженко часто страждав на хворобу серця;

8-й малюнок – літературно-меморіальний музей Олександра Довженка у м. Сосниця;

9-й малюнок – Київська кіностудія імені О. Довженка).

Застосовуючи цей метод, учитель-словесник може швидко розмежувати навчальний матеріал і відкинути те, що учні засвоїли гарно, чим значно зекономити час для вивчення нових відомостей з життя і творчості письменника.

Вивчення творчої спадщини Олександра Довженка учні 11 класу розпочинають з ознайомлення зі «Щоденниковими записами», що охоплюють період з 1941 р. (Друга світова війна на українських землях) по 1956 р. (роки післявоєнного лихоліття).

Варто згадати, що під час німецько-радянської війни митець в якості політпрацівника й військового кореспондента знаходиться на фронті, де фіксує все почуте й побачене ним, щоб далі представити це у провідних газетах того часу: «Известия», «Красная звезда», «Красная Армия».

Зауважимо, що в «Щоденникових записах» митця найповніше представлено власні роздуми автора щодо війни, літератури, політичних дій, місця й ролі творчої особистості у круговерті суспільних катастроф.

«Щоденникові записи» Олександра Довженка складають першооснову всього творчого доробку кінорежисера. Тут автор змальовує правдиві історії, які пізніше письменник інтерпретує відповідно до власного мистецького бачення. Зазначимо, що записи, вміщені у «Щоденнику», автор веде не кожного дня. Усе описане ним – це гарно зважені факти, які письменник, скоріш за все, не зміг реалізувати у формі художніх творів. Тому й занотовував їх для майбутнього покоління, які мають усвідомити першопричини душевних терзань автора [47, с. 20–29].

Ставлення Довженка до подій Другої світової війни дещо неординарне, оскільки письменник особисто був свідком кровопролитних баталій на фронті. Так, наприклад, у нотатці від 27 червня 1942 р. автор розповідає про невеличке *«істинно російське місто»* Россош, мовою для спілкування в якому слугувала українська. Кінорежисер звертає увагу на те, що саме завдяки *«тупоголовим воєноначальникам»* німцям вдалося захопити наші території. Письменник висловлює своє співчуття усім тим, кому пощастить вижити після нестерпних катувань й окупації німців, оскільки пізніше на них чекають тортури від власних командирів, які заприсягнувшись захищати мирних громадян, залишили їх напризволяще [30, с. 425].

Схожий випадок описує Довженко й у записі від 29 листопада 1943 р. Саме тут письменник переповідає історію одного воїна, який був росіянином за національністю, але скільки себе пам'ятає ніколи не відносив себе до них і завжди воював, захищаючи інтереси України. Герой нариса – Віктор Іванов відмовився виконувати накази свого бойового командира, оскільки той був яскравим україноненависником. Приміром, за спогадами Іванова, цей же командир іменував *«слов'янами-запроданцями»* усіх тих, які були мобілізованими на звільнених територіях, що звучить й справді гнівно.

Важко уявити, на які тортури була приречена слабка стать у роки Другої світової війни. Так як їхні чоловіки перебували в діючій армії, жінкам не було звідки чекати допомоги, а тим паче – захисту, що робить їх уразливими. Усе, що їм залишалося – це підкорятися ворогу або ж

намагатися самотужки чинити опір. Але, навіть після закінчення війни, жінки не відчують належної підтримки й співчуття. Для усіх вони автоматично стають шльондрами, «німецькими устілками» й зрадницями, які повинні бути розстріляні [29, с. 428]

В одній із своїх нотаток Довженко акцентує на тому, що першопричиною всіх бід людства є неучтво людей. Суспільство зробило з учителя ляльку, якою вправно керує всесильна рука влади. Тому людям неодмінно потрібен гідний взірець для наслідування, який постане перед ними як «народний учитель» [27, с. 226].

Письменник звертає увагу на те, що воєнне лихоліття поступово нищить культурний цвіт української нації. Автору нестерпно боляче бачити, що в ці відповідальні хвилини, коли *«Україна поруйнована, як ні одна країна в світі»*, його глибоко патріотичну кіноповість *«Україна в огні»* забороняють, назвавши націоналістичним твором [27, с. 228].

Кіноповість *«Україні в огні»* О. Довженка – це невичерпний осередок для виховання національної свідомості та патріотичних почуттів. Письменник порушує такі питання, які знаходять свою актуальність і в наші дні, адже Україна знов-таки перебуває в огні й мусить відстоювати власну свободу й незалежність. Питання, які порушує письменник, багато в чому залишаються актуальними і в наші дні, оскільки Україна знову в огні і знову змушена боротися за свою незалежність. З огляду на це, постає питання, чому згадана кіноповість нині вилучена зі списку творів для обов'язкового вивчення?!

У своїх *«Щоденникових записах»* митець неодноразово згадує рідну Батьківщину, хоча й сам вимушено довготривалий час знаходився у чужій його нутру Москві. Головним його бажанням було, щоб його виснажене серце дістали з грудей та закопали в українську землю, деінде над Дніпром у Києві на якій-небудь горі [30, с. 378].

Будучи палким українським патріотом, Довженко просто не міг оминати увагою питання русифікації українських народних мас, що активно

здійснювалася як у дореволюційній Росії, так і не втратило своєї актуальності й у радянську добу. В одному зі своїх нарисів автор змальовує ситуацію, яку йому вдалося побачити на власні очі. Йдеться, зокрема, про невеличке містечко Россош, що відповідно до адміністративно-територіального розподілу, належить до Російської Федерації, хоча його жителі з незрозумілих причин розмовляють «по-українськи» та й їхні прізвища вже давно було перероблено на «ов». Враження від побаченого, автор вкладає в стислий висновок: *«Ну, та вже, здається, досить. Вже діти говорять по-руському»* [30, с. 57].

У процесі вивчення «Щоденникових записів» на уроках з української літератури, враховуючи рівень складності щодо сприймання учнями окремих відомостей, варто застосувати послідовний («слідом за автором») чи проблемно-тематичний шляхи аналізу, а потім – узагальнюючу бесіду-аналіз. Водночас учитель-словесник повинен гарно знати біографічні відомості про письменника, історико-культурні події, що відбувалися в ті часи, а також стан розвитку суспільства й культури загалом. Тільки враховуючи вищенаведені критерії, учні 11 класу зможуть ґрунтовно зрозуміти необхідність вивчення «Щоденникових записів» митця, а також їх зв'язок з художніми творами.

Відомо, що задум написати автобіографічну кіноповість «Зачарована Десна» прийшов до О. Довженка ще в роки Другої світової війни. Цю ж думку підтверджує й невеличка розповідь про діда Семена, яка вперше датується 2 квітнем 1942 роком, а повністю твір побачив світ тільки 1956 року в журналі «Дніпро». Таким чином, можна зробити висновок, що робота над кіноповістю письменника тривала зі значними перервами близько шістнадцяти років. А вже у 1964 році дружина автора Юлія Солнцева здійснила екранізацію художнього твору, яка виявилася не дуже вдалою, зважаючи на відгуки критиків.

Як правило, аналіз кіноповісті на уроці української літератури розпочинається з роботи над короткою анотацією, що оформлена у вигляді

думок письменника про те, що надихнуло автора створити автобіографічний твір [29, с. 431].

В основу кіноповісті «Зачарована Десна» митець поклав свої спогади дитячих років, які тісно пов'язані з його сім'єю, річкою Десною й рідним краєм загалом. У процесі ознайомлення з цим твором на уроках української літератури варто застосовувати пообразний шлях аналізу. У першу чергу це обумовлено тим, що змістове наповнення твору стосується образів-символів і персонажів, які відтворені очима малого Сашка.

Твір розпочинається з розкриття символічного образу землі, яка в письменника співвідноситься з невтомною працею людей, власною оселею, народженням чогось нового. Разом з автором читач безпосередньо перебуває в родинному колі маленького хлопчика Сашка, яке налічує ще й маму, тата, діда, прабабусю та собаку Пірата.

Автор звертає увагу читача на релігійності деяких членів своєї родини, приміром: дід Семен умів читати Псалтиря й отримував від цього неабияку насолоду та й сам Сашко залюбки читав молитви, матір гадала, що дід Семен – «чорнокнижник», хоча й сама була побожною. У будинку Довженків знаходилося чимало образів святих і картина «Страшного суду», де кожного очікувало певне місце й відповідна кара за вчинені гріхи.

Зазначимо, що за спогадами малого Довженка, в образі діда він убачав Бога, а подекуди й святого Миколая. Він називав його добрим духом риби й лугу. Автор акцентує на особливій любові діда до сонця, яке часто викликало в нього нестерпний кашель, але він далі продовжував ніжитися під його променями, а також любив оповідати про давнину.

Прабаба постійно лаяла хлопчика й виголошувала на його адресу безліч прокльонів: *«Отак як дід любив сонце, так його мати любила прокльони»* [29, с. 435]. Але здійснювала вона це в незвичайній формі, апелюючи до святих. Усі члени родини лякалися прабаби, ба навіть собака Пірат ніколи не дозволяв собі гавкнути на неї.

Батько Довженка походив на святого Феодосія. Він мав пристрасть інколи заглянути в чарку.

Мати Одарка була впевнена, що вона мучениця, яку Бог нарік на численні випробування, приміром: жінка постійно змушена була вислуховувати невдоволення від членів своєї родини, її чоловік часто напідпитку міг ударити її, хоча найбільшим ударом для неньки було втратити власних дітей, які відійшли в інший світ ще будучи малечею. Спогади про важку долю матері простежуються й у «Щоденникових записах» письменника: *«Народжена для пісень, вона проплакала усе життя, проводжаючи назавжди»* [29, с. 432]. Цікаво, що в оповіді митця фігурує мотив сну. Так автор згадує як одного разу Мати почала за допомогою ворожіння лікувати людей після того, як їй наснився святий Юрій Побєдоносець. Хоча сама жінка часто нездужала, а також її душив вночі домовик. Провідною рисою цієї родини була віра у вищі надприродні сили [29, с. 438–439].

Власне Довженко у своєму художньому творі відверто зізнається, що в дитинстві навколишній світ він бачив якось двоїсто. Він постійно все порівнював, бо йому здавалося, що це вже було колись побачено або пережито [29, с. 444]. Зважаючи на це, простежуємо й роздвоєння особистості ліричного героя – це маленький хлопчик Сашко, який розповідає про власні дитячі мрії, враження й думки, та Олександр Довженко у вже дорослому віці, який аналізує ці спогади, враховуючи вже життєвий досвід.

Цілком прикметно, що в кіноповісті певні події припадають якраз на святкування релігійних свят, приміром: прабабуся Довженка померла на Зелену неділю, і в той же день Одарка народила дівчинку; жителям сусіднього села Загреблянки довелося потерпати від потопу, який наклав їх прямо у переддень святої Пасхи [29, с. 450].

Кіноповість «Зачарована Десна» О. Довженка характеризується вкрапленням пейзажних характеристик, ліричних відступів, розлогих описів тварин тощо. Згадаймо хоча б епізод, коли розповідь письменника про своє

дитинство переривається жахливим змалюванням воєнного лихоліття, коли їхнє село палало в пожежах за допомогу партизанам, і безліч людей кидалися в полум'я, щоб полегшити собі страждання. Від споглядання цих страшних картин малому Сашку було нестерпно боляче всередині. Хоча цей біль був радше душевний, ніж фізичний. Так, наприклад, хлопчик згадує, що у цьому кривавому вирі гине не лише село, а й весь народ [29, с. 455].

Можна зробити висновок, що митець перебуває в гармонії з навколишнім світом, а особливо – з природою. Спогади про чарівну річку Десну й «незвичайну сіножать» супроводжують уже дорослого Довженка вже багато літ і надихають на нові звершення.

Зазначимо, що невід'ємним складником кожної української родини є пісня. Саме тому Довженко напрочуд майстерно вводить у текст художньої розповіді чимало примовок й обрядових пісень.

Кіноповість «Зачарована Десна» О. Довженка завершується вже з позиції дорослого чоловіка, який підбиває підсумки висновки щодо:

- взаємозв'язку минулого та майбутнього: *«Я не приверженець ні старого села, ні старих людей, ні старовини в цілому. Я син свого часу і весь належу сучасникам своїм»* [29, с. 470];
- призначення митця в суспільстві, яке автор вбачає в тому, щоб показувати за допомогою художніх творів усю красу й велич життя [29, с. 471];
- спогадів і мрій дитинства, які є невід'ємними супутниками людини впродовж усього життя, а також передумовою для реалізації власного потенціалу в майбутньому: *«Сумно і смутно людині, коли висихає і сліпне уява, коли обертаючись до найдорожчих джерел дитинства та отрочтва, нічого не бачить вона дорогого, небуденного, ніщо не гріє її, не будить радості ані людного суму»* [29, с. 471].

3.3. Використання форм позакласної роботи під час вивчення творчості Олександра Довженка

Найпоширенішою формою засвоєння нових знань в освітній діяльності є урок, який чітко обмежений часом і обсягом викладу інформації. Дотримуючись таких вимог, неможливо повною мірою осягнути весь глибинний матеріал про митця та його творчість. Тому в практиці деяких учителів широкого розповсюдження набуло використання позакласної роботи.

Зауважимо, що позакласна робота не є обов'язковою у використанні. Вона повинна спиратися передусім на інтереси самих учнів, креативність учителя, бути цікавою й насиченою.

Дослідниця Н. Н. Крупська вважає, що позакласна робота є «керівним важелем» у роботі з дітьми, адже вчитель активізує їхню мислинневу діяльність, підтримує й розширює пропозиції учнів, сприяє заохоченню до нових цікавих відкриттів тощо [91, с. 432].

До того ж, результати позакласної роботи є набагато продуктивнішими, ніж від звичайного уроку української літератури, оскільки діти не підпорядковуються вимогам регламентованого змісту навчальної дисципліни, а вивчають поглиблено те, що відповідає їхнім уподобанням.

Важливим складником у процесі позакласної роботи є врахування індивідуальних фізіологічно-психологічних особливостей кожного учня. Так, наприклад, учні 5–8 класів характеризуються допитливістю, їм подобаються твори пригодницького характеру й не великі за обсягом. Учні 9–11 класів, вже можуть аналізувати більш великі за обсягом твори (філософського, абсурдного, романтичного спрямування), спираючись на власний життєвий досвід, і здобуті раніше знання. Тому добір літературних творів для позаурочної роботи повинен здійснюватися ґрунтовно.

Позакласна робота характеризується багатством і різноманіттям форм діяльності. За своєю специфікою, вона може класифікуватися:

- 1) за методами:

- проблемно-пошукові – характеризується створенням проблемного завдання або проблемної ситуації й пошуком методів для її вирішення;

- бесіди – провідною діяльністю є невимушене спілкування між учнями й учителем, яке спрямоване на виклад власних думок, їх осмислення, розгляд інших версій;

- ігри – спирається на розважальну діяльність учнів, де в процесі гри учні підсвідомо розкривають для себе нову інформацію;

- роз'яснювально-ілюстративні – полягають у використанні наочного матеріалу, який допомагає логічно взаємопов'язати нове й уже відоме;

- спостереження – статичний процес, в якому учні виступають тільки спостерігачами, й аналізують інформацію, спираючись на побачене, прочитане;

- досліди – динамічний процес (на противагу попередньому), в якому учні можуть проявити фантазію, й втрутитися в усталений хід подій. Це може виявлятися в зміні обставин у творі («Уявіть ситуацію...»), надання персонажам інших протилежних рис особистості, простеження такого впливу тощо.

2) За способом організації діяльності:

- гурткова – спеціально організована група дітей (оптимально – до 10 учнів), діяльність якої відбувається в гурті з іншими;

- індивідуальна – полягає в наданні переваги індивідуальній роботі з одним-двома учнями. Як правило, таку діяльність коротко можна охарактеризувати за формулою: «вчитель – завдання – учень – результат – рефлексія». Основоположним чинником є використання індивідуального підходу;

- масова – характеризується роботою вчителя з великою кількістю дітей (від 10 і більше учнів) з метою створення ґрунтовного дослідження,

проєкту, вистави, екскурсії тощо. Недоліком цієї форми роботи є те, що деякі учні можуть залишатися в «тіні» своїх колег [96, с. 315–330].

Зважаючи на малу кількість годин, які відведено на вивчення творчості О. Довженка на уроках з української літератури (8 клас – 2 год, 11 клас – 5 год), на нашу думку, неможливо досягнути повною мірою усю багатогранну художню, кінематографічну й публіцистичну спадщину митця. Тому необхідним є впровадження в навчальний процес форм позакласної роботи, що слугувало б суттєвим доповненням до вже наявних знань учнів про митця, розвитку їхніх інтересів і здібностей, становленню високої читацької культури.

Методист Н. Й. Волошина наголошує на тому, що вчитель не повинен обмежуватися викладанням свого предмета лише в рамках уроку, а систематично проводити позаурочну роботу, охоплюючи якомога більше учнів. Такий органічний синтез освітньої, виховної й розвивальної функцій забезпечує належне місце літературі як мистецтву слова [66, с. 162].

Найбільш уживаною формою позакласної роботи є літературні вечори (Додаток Г), на яких можна проводити систематичне читання творів Довженка, а також влаштовувати дискусії, бесіди, вистави, інтелектуальні ігри на кшталт «Зустріч із Довженком», «Довженкознавці» тощо. Прикладом такого заходу може стати прийом «У вирі кіно», де учням потрібно вгадати назву фільму Довженка, переглянувши уривки до них. Учитель зачитує стисло характеристику сюжету:

– події у кінострічці віддзеркалюють повстання робітників київського заводу в січні 1918 р. («Арсенал»);

– цей сценарій Довженко писав упродовж 11 місяців. Режисер відтворює маршрути боїв радянського військового діяча, який воював проти Української Народної Республіки («Щорс»);

– сюжет фільму розповідає про всі етапи історії України: скіфи й варяги, українське козацтво, гайдамаки, Перша світова війна, Громадянська війна. Дванадцять епізодів, які пов'язані навколо одного діда, який знає, де

захований скарб. Сценарій цього фільму написали Майк Йогансен та Юрко Тютюнник («Звенигора»);

– сучасники запевняють, що цей фільм змінив кінематограф. Реабілітували цю кінострічку лише через 30 років після її виходу. За сюжетом бідні селяни відбирають землю у бідних куркулів. Чорно-білу стрічку майже півроку знімали в одному із сіл на Полтавщині. Олександра Довженка звинувачували в тому, що за картинами стиглих яблук, золотої пшениці, кавунів та соняхів тема колективізації відходить на другий план («Земля»).

Загальноприйнятою ефективною формою вважаються екскурсії (бажано влаштовувати в канікулярний період), які наочно узагальнюють усі раніше вивчені знання про письменника. Але вони також потребують ґрунтовної підготовки:

- учитель повинен узгодити маршрут екскурсії;
- визначити дату і місце;
- розповісти дітям правила безпеки, яких необхідно дотримуватись;
- попередньо налаштувати учнів на активну роботу (обговорення проблемних питань тощо);
- умовно розподілити дітей на підгрупи, де кожний виконував би якесь завдання.

Як правило, після відвіданої екскурсії, учням можна запропонувати створення якоїсь творчої роботи (за наявними матеріалами) – це може бути створення відеороликів, мультимедійних презентацій, написання творів, поезій, проведення літературних ігор, літературних диспутів, створення шкільного літературного альманаху тощо.

Серед найвідоміших місць, які можна відвідати належать: Сосницький літературно-меморіальний музей О. Довженка (сmt Сосниця, Чернігівщина), а також Глухівський НПУ імені О. Довженка, в якому навчався митець.

Особливу увагу в позашкільній роботі вчителя-словесника методисти відводять використанню літературних диспутів. Така форма роботи вимагає великих зусиль з боку вчителя щодо організації та підготовки учнів. Важливими передумовами вдало проведеного диспуту є вміло дібрана тема (як правило, носить питальний характер), та роз'яснення учням правил його проведення. Розглянемо приклад, обравши темою для диспуту творчу спадщину Довженка періоду воєнних літ: «Людина на війні – уособлення зла й руйнівної сили, чи палкого патріотизму відносно своєї держави?».

Зауважимо, що проведення диспуту потребує попередньої підготовки як з боку вчителя, так і з боку учнів. Важливо завчасно розподілити учнів на 2 групи: респондентів й опонентів. Причому перша група висуває аргументи щодо зазначеної проблеми, а друга – заперечує істинність попередніх думок, захищаючи власну позицію.

Важливим у процесі використання такої форми роботи є роль учителя, який є нейтралітетом, і слідкує за тим, щоб диспут не перетворилася в балаган, що цілком можливо.

Підсумком дискусії має стати спільний консенсус, який і стане відповіддю на проблемне питання:

- людина на війні – уособлення злої сили, яка носить деструктивний характер: нещадно вбиває людей, нищить міста й села, примусом нав'язує іншим свою ідеологічну позицію;
- людина на війні – уособлення палкого патріотизму відносно своєї держави, який виявляється в її діях, вчинках, кращих морально-етичних рисах, які знаходять своє виявлення навіть у такі важкі часи;
- людина на війні – унікальний синтез особистості, яка во ім'я добра та попри свої високо моральні цінності, здатна піти на криваву розправу.

Оскільки багата й різноманітна спадщина О. Довженка налічує не лише прозові й публіцистичні, а й кінематографічні твори. Тому в процесі гурткової роботи можна влаштувати разом з дітьми перегляд фільму з

подальшим його обговоренням. Доречно буде обрати екранізації тих творів, які вже учні опрацьовували раніше («Земля», 1830) для того, щоб здійснити компаративістичний аналіз на основі прочитаного й переглянутого, або ж просто фільм, який до цього часу ще не ставав предметом для вивчення («Арсенал» (1929), «Звенигора» (1928), «Аероград» (1935)).

Варто зазначити, що фільм як продукт мистецької діяльності, в першу чергу, впливає на зорово-чуттєве сприймання особистості. Тому важливо провести з дітьми вступну бесіду, яка розкривала б цінність цього твору для самого митця й для усієї держави загалом; здійснити екскурс в історію для того, щоб з'ясувати, що було стимулом для створення такої кінострічки.

Не зайвим буде провести з учнями асоціативну гру за назвою фільму. Вона полягає у тому, що діти, ще нічого не знаючи про сюжет твору, лише за однією назвою до кінострічки пропонують орієнтовний перебіг подій.

Після перегляду фільму, важливо провести обговорення з дітьми: показати взаємозв'язок назви з його сюжетом, охарактеризувати героїв кінострічки, намагатися аргументувати доцільність того, чи іншого вчинку в певних ситуаціях, розтлумачити незрозуміле тощо.

Зважаючи на те, що в наш час діти вільно користуються інноваційними гаджетами, учитель повинен спрямовувати учнів використовувати їх із користю, наприклад: на основі переглянутого фільму, можна запропонувати учням створити власний буктрейлер, який би коротко передавав основний зміст кінострічки, або ж відзняти кількахвилинний епізод з фільму.

Таким чином, учні виявлятимуть креативність, свої акторські й режисерські здібності, що є прерогативою для становлення високо інтелектуальної й культурно розвиненої особистості

Підсумуємо, що використання форм позакласної роботи в процесі глибшого опанування творчості О. Довженка сприяє руйнації методичних стереотипів, виробленню нових форм до викладання літератури, створенню духу живого спілкування, відвертості, тісного духовного зв'язку з автором і його мистецькими надбаннями. Позакласна робота стає осередком творчості

як для учнів, так і для вчителя-словесника, в якій виробляються нетрадиційні для освітнього процесу форми спілкування з духовними й культурними надбаннями різних епох.

Отже, проаналізувавши дидактичні матеріали про Олександра Довженка в програмі й підручниках з української літератури, можна зробити висновок, що на вивчення творчості й осягнення творчого доробку митця виділено недостатню кількість годин (середня школа – 2 год, старша школа (рівень стандарт) – 5 год, старша школа (профільний рівень) – 4 год).

Підручники виступають допоміжним компонентом для вчителя й учнів у навчально-виховному процесі. З огляду на те, що в освітньому просторі немає єдиного загальноприйнятого підручника з української літератури, то нами був здійснений аналіз кількох підручників різних авторів на доцільність вмісту навчальних матеріалів, способів його викладу й урахування віково-фізіологічних особливостей учнів. На нашу думку, найбільш ефективними підручниками, які найбільш широко репрезентують життєтворчість Олександра Довженка, а також містять чимало цікавих рубрик і завдань різнопланового характеру є «Українська література. 8 клас» О. Міщенко та «Українська література. 11 клас. Рівень стандарту» О. Авраменка.

Окрім того, нами було розроблено низку методичних рекомендацій, представлених у вигляді системи уроків з вивчення творчості Олександра Довженка у 8 класі, застосування цікавих вправ, різних видів аналізу під час вивчення того чи іншого програмового твору письменника.

Оскільки сучасний вчитель має підпорядковуватися вимогам чинної програми з української літератури, то єдиним виходом для нього є використання форм позакласної роботи під час вивчення творчості письменника (письменниці). Відтак було розроблено літературну вікторину «Довженкознавці», яка, на нашу думку, дозволить учням набагато глибше осягнути життя й творчість Олександра Довженка, сприятиме підвищенню читацької компетенції школярів, збагачення їхнього словникового запасу, розвитку логіки, кмітливості, уважності тощо.

ВИСНОВКИ

Наукова робота «Концепт “патріотизм” в літературній творчості Олександра Довженка: літературознавчий і методичний аспекти» досліджувалася у трьох площинах: літературознавчому, теоретико-методологічному й науково-практичному. На основі аналізу науково-методичної літератури, можна зробити висновок, що сучасний стан вивчення понять «*концепт*» і концепт «*патріотизм*» на теоретичному рівні в цілому задовільний. Найбільш обґрунтоване й послідовне трактування цього поняття «*концепт*» репрезентовано у розвідках З. Попової, Н. Артюнової, Ю. Степанова, І. Стерніна, а власне концепт «*патріотизм*» – у працях В. Кротюка, Ф. Констянтинова, М. Панасюка, М. Головатого та ін.

Зазначимо, що аналіз художньої спадщини Довженка засвідчує, що концепт «*патріотизм*» у його творчості ще недостатньо вивчений, незважаючи на те, що чимало оповідань, кіноповістей і щоденникових записів митця репрезентують події, пов’язані з воєнними перипетіями, зокрема йдеться про Громадянську й Другу світову війни.

Літературознавчий аналіз концепту «патріотизм» крізь призму творчого доробку Олександра Довженка дозволяє з абсолютно з різних позицій простежити реалізацію цього поняття в межах досліджуваного тексту. Крім того, змалювання понівеченої ворогами України, її народу, репрезентований відповідно до шевченківської високотрагедійної традиції, стає домінантним для Довженка у всій подальшій його творчості.

З огляду на те, що тема патріотизму в тогочасній літературі була загальноприйнятою, хоча й обмежена тодішніми ідеологічними рамками: образ Батьківщини мав надихати радянських воїнів на боротьбу з німецькими загарбниками. Оскільки оспівування рідної землі не повинно було виходити за межі «радянського патріотизму», то великої уваги заслуговує постать Олександра Довженка, який першим спромігся відійти від усталених канонів.

У роки німецько-радянської війни Довженко ставить собі за мету оспівати героїчний подвиг українського народу в боротьбі проти німецьких окупантів. Оскільки письменник мав можливість перебувати в діючій армії, в прифронтовій лінії серед цивільних та військових, на самому краю кривавого протистояння, то намагався якомога більше занотувати у свій щоденник усе почуте й побачене. Тут же, письменник висловлює власні досить сміливі, як для того часу, думки й міркування щодо дій радянського уряду й військового керівництва, а також створює замальовки до майбутніх кінофільмів, публіцистичних нарисів і художніх творів, які віддзеркалюють страшні картини страт і тортур загарбників над дітьми, жінками, полоненими та партизанами.

Велику кількість цих напрацювань автору все ж не вдалося втілити повною мірою й вони так і залишилися у вигляді коротких нотаток і художніх замальовок – як фундаментальне підтвердження непримиренної боротьби українського народу в пожежах Другої світової війни за право свого існування. Але багатьом замальовкам усе-таки вдалося реалізуватися в художніх і публіцистичних творах письменника. До таких належать численні публіцистичні статті й нариси: «Лист до офіцера німецької армії» («Лист до ворога»), «Душа народна неподоланна!», «Я бачу перемогу», «Україна в огні», «До зброї!» та ін., в яких Довженко звертає увагу на те, що українці мають пам'ятати про те, що вони є нащадками славетних козаків. Окрім того, митець згадує чимало національних героїв, які пожертвували власним життям задля перемоги над іноземними загарбниками, зокрема: Петра Сагайдачного, Петра Дорошенка, Северина Наливайка, Богдана Хмельницького, Івана Богуна. Саме ці постаті, на думку письменника, є уособленням українського національного духу. Автор переконаний, що героїчні подвиги славетних предків-козаків неодмінно мотивують співвітчизників на боротьбу з поневолювачами, які нахабно вторглися в Україну.

У «Щоденникових записах» Довженка вміщено багато ситуацій, коли радянські воїни, з-поміж яких багато було й українців, героїчно боролися з нацистами у роки Другої світової війни. Письменник наголошує на тому, що ця війна стала загальнонародною, так як на захист Батьківщини повстали всі – від юного ще хлопця Тараса (автор іменує його Тарасом Бульбою, проводячи паралель із відомим гоголівським персонажем) й аж до статечних дідів, які, будучи перевізниками з одного берега річки на інший, пішли на самопожертву, потопивши човни з німцями у швидкоплинній Десні (у щоденнику фігурує річка Дніпро). Ця героїчна замальовка пізніше лягла в основу оповідання «Ніч перед боєм».

Мала проза Олександра Довженка – це унікальне свідчення життя українського народу в роки Другої світової війни. У художніх текстах автор напрочуд майстерно вимальовує образи народних месників, які протистоять власній смерті у боротьбі з німецькими окупантами («Воля до життя», «Стій, смерть, зупинись!»), простих юнаків і дівчат, які попри всі труднощі прагнуть жити й кохати («Незабутнє»), людей похилого віку, які ладні пожертвувати власним життям в ім'я майбутньої перемоги («Ніч перед боєм») та інші.

Варто зазначити, що літературна спадщина Олександра Довженка носить неабиякий виховний вплив і нині, оскільки є широким осередком для пробудження патріотизму й формування національної свідомості. Зважаючи на це, окремі твори митця було введено у шкільну програму з української літератури. Вперше учні починають вивчати творчість митця у 8 класі, де їм запропоновано основні біографічні відомості про письменника, а також оповідання років німецько-радянської війни «Ніч перед боєм» (2 години).

Вдруге до вивчення творчості Довженка учні повертаються лише в 11 класі. Автори програми пропонують для вивчення автобіографічну кіноповість «Зачарована Десна» й окремі сторінки «Щоденникових записів» (4 години).

Утім, цього, на нашу думку, недостатньо. Зважаючи на значний проміжок часу між 8 і 11 класами, доцільно було б збільшити кількість годин і творів Довженка для текстуального вивчення на уроках з української літератури, позаяк основні ідеї автора залишаються багато в чому актуальними і в нашу буремну добу, коли українському народові знову доводиться захищати свою землю від зовнішнього ворога. Вагома роль знову відводиться кіноповісті «Україна в огні», яка, безсумнівно, має бути повернена до шкільної програми. Оскільки цей літературний твір дійсно має високу художню цінність, а також є джерелом виховання національної свідомості й патріотизму.

Кіноповість «Україна в огні» Довженка інтегрує в собі всі сторони війни. Читач неодмінно зверне увагу на героїчні подвиги своїх співвітчизників у роки Другої світової війни, а також на негативні прояви дезертирства, розгубленості, аморального ставлення до жіночої статі тощо.

З огляду на те, що автори чинної програми з української літератури пропонують учням для вивчення різножанрові тексти, які репрезентують небачений героїзм наших воїнів і трагічність Другої світової війни, нами було розроблено низку методичних рекомендацій щодо особливостей аналізу цих художніх текстів.

Особливу увагу, на нашу думку, в процесі вивчення життєтворчості Довженка варто приділити позакласній роботі, яка поглиблює знання учнів, сприяє збагаченню словникового запасу, підвищенню читацької компетентності тощо. Зразком такої діяльності може слугувати попередньо розроблена нами літературна вікторина «Довженкознавці», яка має на меті у цікавій формі донести учням інформацію про унікальність Олександра Довженка як письменника, громадського й культурного діяча, а також, спираючись на творчий доробок митця, сприяти підвищенню патріотизму й національної свідомості учнів.

Простеживши особливості реалізації концепту «патріотизм» у численних художніх творах, публіцистичних статтях, а також

«Щоденникових записах» Довженка, можна зробити висновок, що тема Другої світової війни посідає провідне місце у творчому доробку митця.

Літературний доробок письменника періоду Другої світової війни засвідчує, що концепт «*патріотизм*» реалізується тут як:

- патріотизм – жертівність, що вимірюється незліченною кількістю зламанних життів, нездійснених прагнень і мрій, позбавлення щасливого дитинства, юності, старості і, зрештою, кохання;
- патріотизм – деградація. Прагнення національного визволення надихало на боротьбу найосвіченіший цвіт нації. Вони зі зброєю в руках стали на захист своєї Батьківщини попри те, щоб пропагувати зерно світлого й мудрого. Змальовуючи народних воїнів, Довженко наголошує на тому, що розвиток української нації буде припинений, оскільки безліч видатних письменників, спортсменів, вчених і культурних діячів вирушили обороняти свою країну;
- патріотизм – національна ідея, що досягається за допомогою безкомпромісної боротьби за можливість існування української нації;
- патріотизм – масштабність дії. Тут прослідковується провідна риса індивідуального стилю Довженка – масштабність, планетарність мислення. Змальовуючи Другу світову війну, письменник акцентує на тому, що страждають не тільки люди, а й космос, планета й увесь світ;
- патріотизм – випробування. Психіка людини зазнає негативного впливу від регулярних стресів і психологічної напруги. А в роки німецько-радянського протистояння подальша доля України залежала, як правило, від молодого покоління. Ці сміливі дівчата й юнаки зовсім не були підготовлені до війни ні в фізичному, ні в моральному плані.

Апелюючи до позиції автора, концепт «*патріотизм*» репрезентується як: засудження агресії, боягузтва, дезертирства, ворожості, дезорієнтації й деградації людського Я, зрадництва тощо. Натомість, митець возвеличує такі риси людини, як: героїзм, самопожертва, мужність, хоробрість, витримка тощо.

Літературні твори Довженка є унікальним свідченням про жахливі події Другої світової війни. Вони акумулюють знання про надзвичайний патріотизм, який виявляли наші предки під час німецько-радянського протистояння. Це безсмертні тексти, які покликані на те, щоб кожен громадянин не забував свій обов'язок – плекати й захищати свою країну, примножувати її культурні й духовні надбання.

Отже, здійснене дослідження репрезентує концепт «патріотизм» у літературному доробку Олександра Довженка з урахуванням літературознавчого й методичного аспектів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Авраменко О. М. Українська література : підруч. для 8 кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ : Грамота, 2016. 256 с. : іл.
2. Авраменко О. М. Українська література. Рівень стандарту : підруч. для 11 кл. закл. загальної середн. освіти. Київ : Грамота, 2019. 236 с. : іл.
3. Алефиренко Н. Ф. Значение и концепт. Волгоград : Перемена, 1999. 96 с.
4. Аскольдов С. А. Концепт и слово. *Русская словесность*. От теории словесности к структуре текста. М. : Academia. 1997. С. 267–279.
5. Бабушкин А. П. Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка, их личностная и национальная специфика : дис. ... доктора филологических наук : 10.02.19. Воронеж, 1998. 330 с.
6. Бадюк І. М. Сучасний погляд на національне виховання. *Школа*, 2009. № 4, С. 74–76;
7. Білан О. Г. Чи може людина врятуватися від смерті? : Урок. О. Довженко «Воля до життя». 7 клас. *Українська мова та література*. 2005. № 19. С. 7–8.
8. Бойчук Т. Г. Використання джерел під час вивчення біографії Олександра Довженка : методика викладання мови й літератури. *Дивослово*. 2011. № 10. С. 17–23.
9. Бондар О. В. Шкільна освіта і гендерний підхід до навчання. *Освіта Донбасу*. 2005. № 1. С. 12–17.
10. Бухаров В. М. Концепт в лингвистическом аспекте. Межкультурная коммуникация: Учебное пособие. Нижний Новгород: Деком, 2001. 168 с.
11. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. К. : Ірпінь : ВТФ «Перун», 2001. 1440 с.

12. Веденєєв Д. В. Україна у Другій світовій війні : деякі питання теорії, методології й суспільних рефлексій. *Український історичний журнал*. 2010. № 3. С. 4–29.
13. Вєтров І. Г. Матеріально-побутові умови населення України за німецької окупації (1941–1944). К. : *Пам'ять століть*. 2005. № 3–4. 194–207.
14. Волкова В. Б. Концептосфера современной военной прозы : дис. ... доктора филологических наук : 10.01.01. Екатеринбург, 2014. 591 с.
15. Вопросы компьютеризации учебного процесса : книга для учителя : из опыта работы / под ред. Шило Л. П. Москва : Просвещение, 1982. 128 с.
16. Воркачев С. Г. Лингвокультурология, языковая личность, концепт: становление антропоцентрической парадигмы в языкознании. *Филологические науки*. 2001. № 1. С. 64–72.
17. Герасименко В. Я. Реальне та уявне в автобіографічній кіноповісті О. П. Довженка «Зачарована Десна» : 6 клас. *Українська мова і література в школі*. 2010. № 5. С. 23–24.
18. Гірняк А. Н. Позатекстовий компонент модульно-розвивального підручника : систематика, функції, параметри. *Освіта і управління*. 2005. № 3–4. С. 135–156.
19. Головатий М. Ф. Соціальна політика і соціальна робота : термінологічно-понятійний словник. К. : МАУП, 2005. 560 с.
20. Денисюк Л. В. Система нестандартних уроків з вивчення творчості О. Довженка в класах природничого профілю. *Українська література в загальноосвітній школі*. 2002. № 3. С. 12–18.
21. Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти : Постанова кабінету міністрів України від 23 листопада 2011 р. № 1392. 31 с.
22. Дига Н. В. Розвиток пізнавальної активності учнів під час вивчення оповідань О. Довженка. *Українська література в загальноосвітній школі*. 2004. № 12. С. 39–41.

23. IX Довженківські читання : Збірник наукових праць Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка / за ред. А. О. Новикова. Глухів : ГНПУ ім. О. Довженка, 2019. 122 с.
24. Довженко О. П. Автобіографія. *Довженко О. П. Твори : в 5-ти т.* / упоряд. Ю. Солнцева, Т. Дерев'янку. К. : Дніпро, 1983. Т. 1. С. 18–36.
25. Довженко О. П. Вибрані твори / Упоряд. А. Гуляка. К. : Сакцент Плюс, 2004. 512 с.
26. Довженко О. П. Твори : В 5-ти т. / Упоряд. Ю. Солнцева, приміт. К. Волинського. К. : Дніпро, 1984. Т. 3. 362 с.
27. Довженко О. Твори : В 5-ти т. К. : Дніпро, 1985. Т. 4. 351 с.
28. Довженко О. Твори : В 5-ти т. К. : Дніпро, 1985. Т. 5. 359 с.
29. Довженко О. Кіноповісті. Оповідання. Київ : Наукова думка, 1986. 709 с.
30. Довженко О. П. Щоденникові записи, 1939 – 1956. Харків: Фоліо, 2013. 879 с.
31. Дятленко Т. І. Віртуальна екскурсія до джерел таланту Олександра Довженка. *Всесвітня література та культура в навчальних закладах України*. 2009. № 4. С. 30–35.
32. Дятленко Т. І. Специфіка аналізу пейзажів у кіноповісті О. Довженка «Зачарована Десна». *Всесвітня література та культура в навчальних закладах України*. 2010. № 4. С. 18–21.
33. Ейсмонтович О. М. Олександр Довженко. Оповідання воєнного народу. 11 клас. *Вивчаємо українську мову та літературу*. 2017. № 16–17–18. С. 40–46.
34. Заболотнева А. Я. Досягнення : проблеми впровадження технології особистісно-зорієнтованого навчання й виховання. *Сучасна школа України*. 2011. № 8. С. 68–69.
35. Закон України «Про освіту»: чинне законодавство станом на 5 червня 2018 року: офіц. текст. Київ : Алерта. 2018. 120 с.

36. Іванова-Комарщук О. В. Корисність інтерактивних методів навчання. *Відкритий урок*. 2009. № 2. С. 16–17.
37. Ісаєва О. О. Актуальні питання організації літературної освіти : профільна школа. *Всесвітня література*. 2010. № 6. С. 2–6.
38. Кашкар'юв Г. В. Методика використання загальних методів навчання. *Біологія в школах України*. 2011. № 23–24. С. 2–19.
39. Клепко С. Ф. Одне коло в освіті. Концепція модернізації навчальних програм ЗСО. *Управління освітою*. 2010. № 11. С. 6–10.
40. Коваленко Л. Т., Бернадська Н. І. Українська література. Рівень стандарту : підруч. для 11 кл. закладів загальної середньої освіти. Київ : Видавничий дім «Освіта», 2019. 256 с. : іл.
41. Коваленко М. О. Уплив підручників на формування цілісної особистості учня : моніторинг в освіті. *Управління освітою*. 2009. № 12. С. 2–6.
42. Коваленко М. О. Якісний шкільний підручник – реальність чи мрія? : за результатами Всеукраїнського моніторингу навчальної літератури. *Управління освітою*. 2006. № 24. С. 12–18.
43. Коваль І. В. Україна в огні. *Все для вчителя*. 2004. № 22–23. С. 58–62.
44. Коваль М. В. Друга світова війна та історична пам'ять. *Українська історія* : журнал. 2000. № 3. С. 3–22.
45. Ковальчук О. Г. Творчість Олександра Довженка : посібник : Вид-во при Ніжинському педінституті ім. М. Гоголя. Ніжин, 1994. 45 с.
46. Козлова Ю. Ю. Довженко – видатний український кінорежисер і письменник «Зачарована Десна» : урок. *Все для вчителя*. 2011. № 34–36. С. 167–168.
47. Конончук Н. М. Людина на війні : Порівняльний аналіз авторських концепцій О. Довженка та Г. Белля : 11 клас. *Українська мова та література*. 2006. № 41–43. С. 20–30.

48. Концепція літературної освіти в 12-річній загальноосвітній школі (Проект). *Українська література в загальноосвітній школі*. 2002. № 1. С. 13–18.
49. Концепція літературної освіти / за ред. Волошиної Н. Й., Пасічника Є. А., Скрипченко Н. Ф., Хропко П. П. *Дивослово*. 1994. № 4. С. 48–56.
50. Корнелюк І. В. Горе закохалося в нашу жінку... : Урок відвертих вражень за кіноповістю Олександра Довженка «Україна в огні». 11 клас. *Українська мова і література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах*. 2010. № 9. С. 54–55.
51. Кузнецов А. М. Когнитология, антропоцентризм, языковая картина мира и проблемы исследования лексической семантики. Этнокультурная специфика речевой деятельности : Сборник обзоров. М. : ИНИОН РАН, 2000. С. 8–22.
52. Кузміньський А. І. Технологія і техніка шкільного уроку : навч. посіб. для студ. пед. спец., асп., викл. вищ. навч. заклад. Київ : Знання, 2010. 336 с.
53. Курок О. І., Кузнецова Г. П., Новиков А. О., Троша Н. В. та ін. Олександр Довженко в рецепції сучасної наукової думки : монографія / за ред. А. О. Новикова. Глухів: ГНПУ імені О. Довженка, 2019. 416 с.
54. Куценко М. В. Сторінки життя і творчості О. П. Довженка : Дніпро. Київ, 1975. 340 с.
55. Лисенко О. Е. Дослідження історії Другої світової війни у сучасній Україні : основні тенденції та перспективи. *Український історичний журнал*. 2011. № 4. С. 165–194.
56. Лисенко О. Е. Друга світова війна як предмет наукових досліджень та феномен історичної пам'яті. *Український історичний журнал*. 2004. № 5. С. 3–6.

57. Лілік О. О. Людська душа – це чаша для горя : дослідження внутрішнього світу Олександра Довженка на уроках української літератури. *Українська література в загальноосвітній школі*. 2011. № 1. С. 5–7.
58. Манукян С. А. Как начиналась война : Еще раз о внезапности. К. : *Наука и техника*. 2012. № 6. С. 61–65.
59. Марисняк Т. О. Довженко: трагічне життя й титанічна праця: урок української літератури : 11 клас. *Українська мова й література в сучасній школі*. 2012. № 6. С. 53–55.
60. Марко В. П. Аналіз художнього твору : навч. посіб. для студ. вищ. навч. заклад. Академвидав, 2013. 280 с.
61. Методична скарбничка педагога / за заг. редакцією Н. В. Мордовцевої. Старобільськ : ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка», 2020. 270 с.
62. Міщенко О. І. Українська література : підруч. для 8 кл. загальноосвіт. Навч. закл. Київ : Генеза, 2016. 272 с. : іл.
63. Михальченко М. І. Виховання політичне : Політична енциклопедія / Редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. Голови) та ін. К. : Парламентське видавництво, 2011. с. 808
64. Науковий потенціал дослідника : філологічні та методичні пошуки : зб. наукових праць викладачів і студентів [випуск 7] / відп. редактор В. А. Каліш. Суми : ТОВ «Видавничо – поліграфічне підприємство «Фабрика друку»», 2019. 331 с.
65. Науковий потенціал дослідника : філологічні та методичні пошуки : зб. наукових праць викладачів і студентів [випуск 8] / відп. редактор В. А. Каліш. Глухів : ГНПУ ім. О. Довженка, 2020. 340 с.
66. Наукові основи методики літератури : навч.-метод. посібн. / за ред. Н. Й. Волошиної. К. : Ленвіт, 2002. 344 с.
67. Новиков А. О., Гриневич В. Й., Привалова С. П. та ін. Вивчення творчості Олександра Довженка в школі : навчальний посібник / за ред. проф. А. О. Новикова. Харків : Основа, 2014. 144 с.

68. Новиков А. О. Концепти «добро» і «зло» в художньому світі Олександра Довженка. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Філологічні науки (літературознавство)* : збірник наукових праць / за ред. О. С. Філатової. 2015. № 2 (16). С. 197–202.

69. Новиков А. О. Образ України у творчій спадщині Олександра Довженка. *Наукові записки*. Випуск 114. Серія: Філологічні науки. Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка. 2013. С. 247–252.

70. Новиков А. О., Максимчук-Макаренко С. О., Троша Н. В., Літературні пріоритети Олександра Довженка : монографія / за ред. проф. А. О. Новикова. Суми : Видавництво Вінниченка Миколи Дмитровича, 2016. 212 с.

71. Підручники і навчальні посібники з гуманітарних дисциплін для початкових і середніх навчальних закладів (1918–1945 рр.) з фонду Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського : каталог / упоряд. Мацібора Н. Г., Бондарчук О. Б., Іващенко В. Н., Палійчук Р. І. Київ : ДНПБ України імені В. О. Сухомлинського, 2014. 376 с.

72. Плачинда С. П. Олександр Довженко : Біографічний роман. К. : Молодь, 1980. 344 с. іл. (Серія біографічних творів «Уславлені імена». Випуск 50).

73. Політологічний енциклопедичний словник : навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів. К. : Генеза, 1997. 400 с.

74. Положення про Всеукраїнський конкурс навчальних програм та підручників відповідно до державного стандарту початкової загальної освіти. *Початкова школа*. 2001. № 7. С. 5–7.

75. Пономаренко Л. В. Мультимедійна підтримка навчального процесу. *Початкова освіта*. 2012. № 1–2. С. 16–18.

76. Привалова С. П. Гуманістичні ідеї у творах малої про Олександра Довженка. *VII Довженківські читання* : Збірник наукових праць

Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка. Харків : ХІФТ, 2014. С. 76–84.

77. Програми для середньої загальноосвітньої школи. *Початкова школа*. 2001. № 7. С. 9–49.

78. Савенкова Л. Б. Мовне втілення концепту. *Проблеми вербалізації концептів в семантиці мови і тексту* : матеріали міжнар. симпозіуму. Волгоград: Зміна. 22–24 травня, 2003. С. 258.

79. Словник іншомовних слів / уклад.: С. М. Морозов, Л. М. Шкарапута. К. : Наук. думка, 2000. 680 с.

80. Словник української мови : в 11 томах / за ред. І. К. Білодіда. К. : Наукова думка, 1970–1980. Т. 6. 568 с.

81. Слоньовська О. В. Українська література : підручник для 8 класу загальноосвітніх навчальних закладів. Київ : Літера ЛТД, 2016. 352 с.

82. Тлумачний словник української мови : в 11 томах / ред. І. К. Білодід. Київ, 1970–1980. 840 с.

83. Троша Н. В. Концепт української історії в «Щоденнику» Олександра Довженка. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія : Літературознавство / За ред. проф. М. П. Ткачука. Вип. 40. Тернопіль : ТНПУ ім. В. Гнатюка. 2014, С. 289–300.

84. Троша Н. Художня репрезентація концепту «відступник» у літературній творчості Олександра Довженка. *Літератури світу: поетика, ментальність і духовність*. Випуск 13. Кривий Ріг. 2019. С. 138–145.

85. Українська література. 5–9 класи : програма для загальноосвітніх навчальних закладів : Наказом Міністерства освіти і науки України від 07.06.2017 № 804 / за ред. Мовчан Р. В., Шинкарука Н. І., Логвіненко Н. М., Михайлової Н. В. Тараннік-Ткачук К. В., Мовчан Р. В. Київ : Видавничий дім «Освіта», 2017. 41 с.

86. Українська література. 10–11 класи. Рівень стандарту : програма для загальноосвітніх навчальних закладів : Наказом Міністерства освіти і

науки України від 23.11.2015–2017 / за ред. Мовчан Т. В., Молочко С. Р., Дроздовський Д. І., Коваленко Л. Т., Фасоля А. М., Цимбалюк В. І. Київ : Видавничий дім «Освіта», 2017. 40 с.

87. Українська література. Рівень стандарту : підручник для 11 класу загальноосвітніх навчальних закладів / за ред. проф. Семенюка Г. Ф. Київ : Освіта, 2011. 416 с.

88. Українська література : хрестоматія. 10–11 класи / упоряд. Борзенко О. І. Х. : Ранок, 2011. 880 с.

89. Філософський енциклопедичний словник / за ред. В. І. Шинкарука. К. : Абрис, 2002. 742 с.

90. Філософський словник / за ред. В. І. Шинкарука. 2 вид. перероб. і доп. К. : Голов. ред. УРЕ, 1986. 796 с.

91. Фіцула М. М. Навчальний посібник для студентів вищих пед. закладів освіти. Київ : Видавничий центр «Академія», 2000. 544 с.

92. Философская энциклопедия / за ред. Ф. В. Константинов. М. : «Советская Энциклопедия», 1967. 592 с.

93. Философский энциклопедический словарь / редкол.: С. С. Аверинцев, Э. А. Араб-Оглы, Л. Ф. Ильичёв и др. 2-е изд. М. : «Советская энциклопедия», 1989. 815 с.

94. Худяков А. А. Понятие и концепт: опыт терминологического анализа. *Филология и культура. Материалы III-ей междунар. конф.* Тамбов : Изд-во Тамбов. Ун-та, 2001. С. 32–37.

95. Цінько С. В. Виховання духовно-моральних цінностей учнів (на матеріалі творів Олександра Довженка. *IX Довженківські читання* : Збірник наукових праць Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка / за ред. А. О. Новикова. Глухів: ГНПУ ім. О. Довженка, 2019. С. 60–64.

96. Якса Н. В. Основи педагогічних знань : навчальний посібник. К. : Знання, 2007. 358 с.

97. Silvia Beach. How to be a good citizen?. *My English Pages*.
[Электронный ресурс] : *My English Pages*. Режим доступа : <http://www.delo-angl.ru/anglijskie-telsty-i-stati/kak-byt-xoroshim-grazhdaninom> (дата звернения: 02.04.2021).

ДОДАТКИ

(Додаток А)

На Урок
освітній проект

СЕРТИФІКАТ

засвідчує, що

Гулакова Ганна Валеріївна

студентка

опублікував(ла) на сайті naurok.com.ua

свій авторський матеріал:

Урок "Образи діда Платона і діда Савки. Їхній моральний урок для солдатів"

web-адреса публікації:

<https://naurok.com.ua/publ/157393>

Сертифікат № ДБ-2003157393

20.03.2020

Директор
ТОВ «Освітній проект «На Урок»
Перепелиця Д. О.

(Додаток Б)**Система уроків з вивчення творчості О. Довженка у 8 класі****Урок № 1**

Тема уроку: О. Довженко. Видатний український кінорежисер і письменник. Його оповідання про один із періодів Другої світової війни. «Ніч перед боєм» – твір про героїзм, самовідданість, патріотичні почуття українців (8 клас).

Очікувані результати:**Предметні компетентності:**

- ✓ знає найголовніші факти з біографії митця;
- ✓ вдумливо читає твір, переказує і коментує прочитане;
- ✓ визначає ідею твору;
- ✓ характеризує образи діда Платона і діда Савки.

Ключові компетентності:

- ✓ пояснює той важливий моральний урок, який продемонстрували герої власним самовідданим вчинком;
- ✓ висловлює судження про поняття патріотизму, героїзму у воєнний та мирний часи.

Емоційно-оцінне ставлення:

- ✓ усвідомлення важливості історичної пам'яті для кожної людини;
- ✓ саможертвність, мужність і звитяга – вияв внутрішньої свободи сильної особистості.

Тип уроку: засвоєння нових знань і формування на їх основі умінь і навичок.

Обладнання: портрет Олександра Довженка, мультимедійна презентація, епіграф, тлумачний словник, вислови про письменника відомих людей.

Епіграф уроку: Народ, що не знає своєї історії, є народ сліпців

Олександр Довженко

План уроку

I. Актуалізація опорних знань учнів

1.1. Вступне слово вчителя

1.2. Перегляд відеоролика «Битва за Київ»

1.3. Запитання до учнів

II. Повідомлення теми, мети уроку, мотивація навчальної діяльності

2.1. Повідомлення теми уроку

2.2. Робота в зошитах

2.3. Оголошення мети уроку

2.4. Робота з епіграфом

III. Засвоєння нових знань і формування на їх основі умінь і навичок

3.1. Робота з портретом

3.2. Розповідь учителя з використанням мультимедійної презентації

3.3. Індивідуальне повідомлення учениці

3.4. Проблемне запитання

3.5. Повторення відомостей з теорії літератури з використанням мультимедійної презентації

3.6. Коментар учителя

3.7. Читання тексту художнього твору «Ніч перед боєм»

О. Довженка

3.8. Робота над ідейно-тематичним змістом твору

IV. Підсумок уроку

4.1. Заключне слово вчителя

4.2. Робота з епіграфом

4.3. Оцінювання з мотивацією

V. Оголошення і коментар домашнього завдання.

Хід уроку

I. Актуалізація опорних знань учнів

1.1. Вступне слово вчителя

Друга світова – найбільша війна в історії людства. У ній брали участь десятки країн. Ніколи до цього історія не знала війни з такою кількістю жертв. Наша країна теж була залучена в ці події.

Друга світова війна – це зламані долі, розбите щастя, втрачене дитинство, розлучені закохані, розірвані сім'ї.

Більшість письменників також пройшли ці страшні випробування. Тому війна й ставала предметом їхнього зображення. Вони розповідали про речі й події, які є не лише невиліковним болем їхньої душі, але й страшною сторінкою цілого покоління. Серед творів українських митців про людину і народ на війні особливо виділяються оповідання й кіноповісті Олександра Довженка.

Сьогодні ми з вами опрацюємо життєвий і творчий шлях видатного українського письменника Олександра Довженка, який не лише писав про війну, але й сам був її учасником.

1.2. Перегляд відеоролика «Битва за Київ»

1.3. Запитання до учнів

– Що вам відомо про Другу світову війну? (наймасштабніша битва в історії людства, в якій узяли участь понад 60 країн світу).

– Скільки років тривала Друга світова війна? (1 вересня 1939–2 вересня 1945 рр.; 6 років і 1 день).

– Який день ми щорічно відзначаємо 8 травня, починаючи з 2015 року? (День пам'яті жертв Другої світової війни, та примирення між країнами-учасниками Другої світової війни);

– Чому приурочений день 9 травня? (День перемоги над нацизмом у Другій світовій війні. Дата пов'язана з прийняттям капітуляції Німеччини у війні в радянській зоні окупації в передмісті Берліна Карлсхорсті за московським часом);

– Чи відоме вам ім'я Олександра Довженка? Як воно пов'язано з нашим містом? (Глухівський національний педагогічний університет, а також Глухівський професійно-педагогічний коледж носять ім'я славетного генія культури й мистецтва – Олександра Петровича Довженка).

II. Повідомлення теми, мети уроку, мотивація навчальної діяльності

2.1. Повідомлення теми уроку

Тема сьогоднішнього уроку: «О. Довженко. Видатний український кінорежисер і письменник. Його оповідання про один із періодів Другої світової війни. «Ніч перед боєм» – твір про героїзм, самовідданість, патріотичні почуття українців».

2.2. Робота в зошитах

Розгортаємо зошити, записуємо тему уроку.

2.3. Оголошення мети уроку

Сьогодні на уроці ми з Вами простежимо основні віхи життя і творчості відомого українського письменника, активного громадського діяча культури й мистецтва О. Довженка, простежимо історію написання оповідання «Ніч перед боєм», поглибимо свої знання про теоретико-літературні поняття: «оповідання», визначимо тему, ідею твору, з'ясуємо, якими рисами повинна володіти справжня сильна особистість.

2.4. Робота з епіграфом

Епіграфом до уроку стали слова відомого українського письменника, кінорежисера, активного громадського діяча культури й мистецтва Олександра Довженка:

«Народ, що не знає своєї історії, є народ сліпців».

– Як ви зрозуміли ці рядки? (люди, які не знають історії свого народу живуть, як сліпі).

– Чому письменник називає людей, які не знають своєї історії «сліпими»? (такі люди не можуть враховувати помилок історії, і повторюють їх у сучасному житті).

– Хто така «сліпа людина»? (людина, яка фізично позбавлена можливості бачити).

– В якому значенні О. Довженко вжив словосполучення «сліпий народ»? (який не помічає, не розуміє того, що відбувається навколо; нездатний правильно оцінити, осягнути що-небудь).

– Чи повинні ми знати й вивчати історію свого народу? Для чого? (Так. Це допоможе нам робити висновки з історії; знати, за що боролися наші предки й усвідомлювати цінність того, що ми зараз маємо).

III. Засвоєння нових знань і формування на їх основі умінь і навичок

3.1. Робота з портретом

– Порівняйте портрети письменника у молодому й зрілому віці. Що ви можете сказати, які зміни відбулися в зовнішності митця? Як ви гадаєте, чим вони були зумовлені? (погляд глибокий, задуманий; очі сумні, на відміну від першого зображення, одяг солідний).

3.2. Розповідь учителя з використанням мультимедійної презентації

Олександра Довженка подарувала світу щедро чернігівська земля. Сталася ця подія 10 вересня 1894 р. на околиці села Сосниця – у В'юнищах. У батьків Олександр був сьомою дитиною, а всього дітей народилося аж чотирнадцять, та не всім судилося діждати до зрілого віку. Вижило лише двоє – Олександр і сестра Поліна. Сам письменник згадує про це так: *«Дітей мали багато, аж чотирнадцять, перемінний склад, з якого залишилося двоє: я й сестра. Решта померли в різний час, майже всі не досягли працездатного віку. І коли я зараз пригадую своє дитинство і свою хату, і завжди, коли б я їх не згадував, у моїй уяві плач і похорон».*

У день смерті аж чотирьох синів-соловейків мати Довженка, Одарка, про яку він говорив, що *«вона народжена для пісень»*, *«але проплакала все життя»*, молилася: *«Залиши мені, Господи, Сашка, оберігай його від поганих*

людей. Дай йому силу. Пошли йому щастя, щоб його люди любили, як я його люблю».

Родина Довженків мала славний родовід. Вони ніколи не були кріпаками, належали до козацького стану. Батько письменника був хліборобом, рибалкою, перевізником на Десні, відзначався романтичною вдачею і ніяк не міг пристосуватися й знайти собі місце у житті. Проте свого сина прагнув будь-що *«вивчити на пана»*.

Мати майбутнього письменника – Одарка Єрмолаївна Цигипа – була дочкою талановитого ткача-художника, від якого успадкувала чудовий голос і любов до пісні.

Після закінчення парафіяльної школи, в 1911 р. О. Довженко вступив до Глухівського вчительського інституту. У 1914 р. інститут було закінчено. Потім вчителював у Житомирі, Києві. Він мріяв вступити до Академії мистецтв, бо відчував потяг до малярства, проте вступив на економічний факультет Київського комерційного інституту.

1921 р. Довженка направили за кордон на дипломатичну службу. У німецькій столиці Олександр приватно навчався в майстерні відомого на всю Європу художника Віллі Єккеля, часто відвідував лекції в Берлінській академічній вищій школі образотворчого мистецтва.

1933 р. О. Довженко переїхав до Москви, потім працював на Далекому Сході, де зняв фільм «Аероград».

Незважаючи на перенесений у 1937 році інфаркт, нехтуючи евакуацією, майже п'ятдесятилітній, О. Довженко проситься на фронт. Стає військовим кореспондентом газети «Красная армия». Саме в цей час світ побачило оповідання «Ніч перед боєм», про героїзм і самовідданість українців, проявлені під час воєнного лихоліття.

У повоєнний час письменникові не дозволяли повернутися в Україну, його мучила серцева недуга, і до останніх своїх днів митець жив у Москві. Він сам називав своє перебування в Москві «засланням»: *«Я один за межами України моєї, землі, за любов до якої мені мало не одрізали голову»*.

Олександр Довженко помер 25 листопада 1956 року, похований у Москві.

3.3. Індивідуальне повідомлення учениці / учня

Історія написання оповідання «Ніч перед боєм»

О. Довженко написав оповідання в часи, коли сам був на фронті і пережив увесь жах тих подій. У лютому 1942 року його відправляють на Південно-Західний фронт журналістом. О. Довженко пише статті, оповідання, листівки, нариси. Трагічні факти ставали предметом його аналізу, глибинного осмислення, узагальнення. Так народилось оповідання «Ніч перед боєм», яке було засновано на реальних подіях.

Оповідання автор написав за один місяць. Його надрукували в газеті «Красная звезда» російською мовою, а потім – у форматі маленької книжечки-метелика, яку поширювали на фронті. Ним зачитувалися бійці, водночас це був один із небагатьох Довженкових творів, схвально сприйнятих владою.

3.4. Проблемне запитання

Чому О. Довженко вважав, що саме в оповіданні він зможе негайно відгукнутися на гуцу подій на війні? («Я не буду писати великих романів. Людям ніколи буде їх прочитати»).

3.5. Повторення відомостей з теорії літератури з використанням мультимедійної презентації

Які жанрові особливості твору О. Довженка свідчать, що «Ніч перед боєм» – це оповідання? (колективно учні згадують особливості оповідання, записують їх у робочий зошит).

Жанрові особливості оповідання:

1. Твір невеликий за розміром.
2. Прозова форма викладу.
3. Елементи композиції: сюжет (однолінійний, чіткий за побудовою); характери героїв (здебільшого сформовані);
4. Короткий проміжок часу дії твору.

5. Позасюжетні елементи (пейзажи, портрети, ліричні відступи).
6. Використані засоби образності.
7. Присутній оповідач.

3.6. Коментар учителя

Використання письменником цього різновиду жанру породжене, очевидно, потребою часу, й оповідання було найближчим обдарованню митця. Митець малює живу картину, живих людей, окреслює їхні характери, розкриває в них, у їхніх діях історичну правду війни.

3.7. Читання тексту художнього твору «Ніч перед боєм»

О. Довженка

3.8. Робота над ідейно-тематичним змістом твору

– Чому оповідання називається «Ніч перед боєм»? (події відбуваються за день до важливого бою в Другій світовій війні)

– Чому письменник обрав для відображення подій саме «ніч»? З чим у вас асоціюється образ ночі? (темрява, невідомість, що тебе очікує)

– Що ви можете засвідчити про назву твору? Чи розкриває вона зміст оповідання? (назва твору символічна, метафорична; насторожує читачів, віддзеркалює події, які відбуваються в оповіданні)

– Де і коли відбуваються події твору? (на Десні, в роки війни)

– Назвіть головних героїв твору. Що вам про них відомо? (Петро Колодуб – капітан, Герой Радянського Союзу, людина безстрашна і невтомна, хоч на вид такий і маленький, і не дуже неначебто й здоровий. З любого пекла виходить переможцем. До війни був садівником. Садив колгоспні сади, співав пісень, дівчаток любив та, мабуть, що й усе; дід Платон Півторак – мудрий чоловік, перевозив бійців разом з дідом Савкою, а також надав постанови воякам; дід Савка – разом з дідом Платоном переправляв бійців через Десну).

IV. Підсумок уроку

4.1. Заключне слово вчителя

Отже, Олександр Довженко залишився в пам'яті сучасників як людина, залюблена у красу, творець прекрасного на землі. Він дарував добро і любов. Це було сенсом його життя. Все життя він був у пошуку, його навіть називали генератором ідей, він тяжко працював, щоб досягти поваги і визнання.

4.2. Робота з епіграфом

Повернемось до епіграфа нашого уроку:

Народ, що не знає своєї історії, є народ сліпців

Олександр Довженко

– Чи справді ми можемо назвати людей, які не знають своєї історії «сліпцями»? (так, тому що він, вони несвідомо повторюють помилки минулого)

– Як ви гадаєте, чи актуальні ці рядки в наш час? (так, тому що більшість людей не вчить і не цікавиться історією свого народу, тому й сьогодні Україна потерпає від війни).

4.3. Оцінювання з мотивацією

V. Оголошення і коментар домашнього завдання

1. Виписати з тексту цитатну характеристику до образів діда Платона й діда Савки (для всіх);
2. Намалювати малюнки «Яким я уявляю собі головного героя повісті «Ніч перед боєм» О. Довженка?» (за бажанням);
3. Скласти сенкан до постаті О. Довженка (творчий рівень).

Список використаної літератури

1. Авраменко О. М. Українська література : підручник для 8 класу загальноосвітніх навчальних закладів. К. : Грамота, 2016. 256 с.
2. Новиков А. О., Гриневич В. Й., Привалова С. П. та ін. Вивчення творчості Олександра Довженка в школі : навчальний посібник / за ред. проф. А. О. Новикова. Харків : Основа, 2014. 144 с.

3. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів для 5–9-х класів / за ред. Р. В. Мовчан, Н. І. Шинкарук, О. М. Івасюк, Л. І. Кавун, О. І. Неживий. Київ, 2017. 82 с.

(Додаток В)**Система уроків з вивчення творчості О. Довженка у 8 класі****Урок № 2**

Тема уроку: Образи діда Платона і діда Савки. Їхній моральний урок для солдатів.

Очікувані результати:**Предметні компетентності:**

- ✓ знає найголовніші факти з біографії митця;
- ✓ вдумливо читає твір, переказує і коментує прочитане;
- ✓ визначає ідею твору;
- ✓ характеризує образи діда Платона і діда Савки.

Ключові компетентності:

- ✓ пояснює той важливий моральний урок, який продемонстрували герої власним самовідданим вчинком;
- ✓ висловлює судження про поняття патріотизму, героїзму у воєнний та мирний часи.

Емоційно-оцінне ставлення:

- ✓ усвідомлення важливості історичної пам'яті для кожної людини;
- ✓ саможертвність, мужність і звитяга – вияв внутрішньої свободи сильної особистості.

Тип уроку: урок поглибленої роботи над текстом художнього твору.

Обладнання: портрет Олександра Довженка, мультимедійна презентація, епіграф, тлумачний словник, вислови про письменника відомих людей.

Епіграф: Лише сильним дано право на безсмертя
Олександр Довженко

План уроку**I. Актуалізація опорних знань учнів**

1.1. Інтерактивний прийом «Кросенс» з використанням мультимедійної презентації

1.2. Коментар учителя

II. Повідомлення теми, мети уроку, мотивація навчальної діяльності

2.1. Повідомлення теми уроку

2.2. Робота в зошитах

2.3. Оголошення мети уроку

2.4. Робота з епіграфом

III. Засвоєння нових знань і розвитку на їх основі умінь і навичок учнів

3.1. Робота над ідейно-тематичним змістом твору

3.2. Проблемне запитання

3.3. Пізнавальне завдання

3.4. Коментар учителя

IV. Підсумок уроку

4.1. Заключне слово вчителя

4.2. Робота з епіграфом

4.3. Оцінювання з мотивацією

V. Оголошення і коментар домашнього завдання

Хід уроку

I. Актуалізація опорних знань учнів

1.1. Інтерактивний прийом «Кросенс» з використанням мультимедійної презентації

Подивіться на малюнки. Які асоціації у вас виникають? Як ви гадаєте, творчість якого митця ми з вами вивчатимемо на сьогоднішньому уроці?

(1-й малюнок – містечко, поблизу якого народився О. Довженко;

2-й малюнок – Глухівський національний педагогічний університет імені О. Довженка, де навчався геніальний митець, на честь якого і названо цей навчальний заклад;

3-й малюнок – О. Довженко прославився передовсім як видатний письменник;

4-й малюнок – вагоме місце в житті О. Довженка займала праця в кіно;

5-й малюнок – коли діти відгадують усі малюнки, під знаком питання розкривається портрет О. Довженка;

6-й малюнок – О. Довженко брав участь у Другій світовій війні в якості військового кореспондента;

7-й малюнок – О. Довженка мучила хвороба серця;

8-й малюнок – Сосницький літературно-меморіальний музей О. Довженка;

9-й малюнок – кіностудія імені О. Довженка у Києві).

1.2. Коментар учителя

Сьогодні ми продовжуємо вивчати творчість О. Довженка, зокрема періоду Другої світової війни.

II. Повідомлення теми, мети уроку, мотивація навчальної діяльності

2.1. Повідомлення теми уроку

Тема сьогоднішнього уроку: «Образи діда Платона і діда Савки. Їхній моральний урок для солдатів».

2.2. Робота в зошитах

Розгортаємо зошити, записуємо тему уроку.

2.3. Оголошення мети уроку

Сьогодні на уроці ми з вами охарактеризуємо образи діда Савки і діда Платона, персонажів твору «Ніч перед боєм», визначимо, у чому полягає моральний урок дідів для солдатів та якими рисами повинна бути наділена справжня сильна особистість?

2.4. Робота з епіграфом

Епіграфом до уроку стали слова відомого українського письменника, кінорежисера, активного громадського діяча культури й мистецтва Олександра Довженка: «Лише сильним дано право на безсмертя».

– Як ви зрозуміли ці рядки? (люди, які сильні не тільки фізично, а й морально цілком здатні на відважні вчинки, які увіковічнять їх в історії).

– Чому письменник наголошує, що безсмертя дано «лише сильним»? В якому значенні вжито вислів «сильна людина» (слабка людина не спроможна на відважні вчинки; переносному).

– Хто така «сильна людина»? (людина, яка має твердий, стійкий, вольовий характер, який виявляє рішучість, наполегливість у чому-небудь, непохитність духу).

– Чи погоджуєтесь ви з думкою: «Лише сильним дано право на безсмертя»? Як нам стати «сильними людьми»? (Так. Потрібно навчитися

керувати своїми емоціями, вчинками; робити висновки з ситуацій, які наведені в кінофільмах, художніх творах, власного життя).

III. Засвоєння нових знань і розвиток на їх основі умінь і навичок

3.1. Робота над ідейно-тематичним змістом твору

– Назвіть головних героїв твору. Що вам про них відомо? (Петро Колодуб – капітан, Герой Радянського Союзу, людина безстрашна і невтомна, хоч на вид такий і маленький, і не дуже неначебто й здоровий. З любого пекла виходить переможцем. До війни був садівником. Садив колгоспні сади, співав пісень, дівчаток любив та, мабуть, що й усе; дід Платон Півторак – мудрий чоловік, перевозив бійців разом з дідом Савкою, а також надав постанови воякам; дід Савка – разом з дідом Платоном переправляв бійців через Десну);

– Назвіть прізвища другорядних героїв твору (Сокіл, Троянда, Дробот). Які асоціації вони у вас викликають? (рослинний і тваринний світ);

– Чому, на вашу думку, автор обирає такі прізвища для своїх пероснажів? (природа уособлює мир).

– Яким на початку твору показано Петра Колодуба? (людина безстрашна й невтомна).

– Ким був Петро Колодуб до війни? (*«А до війни я був садівником. Сади колгоспам садив, співав пісень, дівчаточок любив та, мабуть, що й усе»*).

– Ким є Петро Колодуб на війні? (командир танка).

– Про що просять солдати свого командира перед боєм? (розповісти свій внутрішній секрет бойового духу).

– Навіщо це їм потрібно? (бій буде важкий, і солдати розуміють, що не всі повернуться назад).

– Чи намагалися солдати пояснити чому вони тікають? Що відчували вони? Зачитайте цитату на підтвердження власної думки ([Колодуб]: *«–Мені здалося, що мене перевозять на той світ. Сором і розпач, і невимовний*

жаль, і безліч інших гострих почувань охопили мою душу, і скрутили її, і пригнули»).

– Хто такі дід Савка і дід Платон? Чим вони займалися? (перевозили втікачів на інший берег Десни).

– Хто вплинув на патріотичні почуття головного героя? (дід Платон).

– Як природа реагувала на відступ солдат? Підтвердіть свою думку цитатою з тексту («Сонце давно вже зайшло. Але його проміння освітлювало ще з-за горизонту верхи велетенського нагромадження хмар, що насувалися з заходу на все небо. Хмара була важка, темно-темно-синя, внизу зовсім чорна...»).

– Як ви вважаєте, чому в діда Платона текли сльози, коли він перевіз солдат і вони пішли в лози? (йому було боляче й нестерпно спостерігати за відступом молодих бійців, які повинні захищати їхню країну, їхню спокійну старість).

– Чим завершується оповідання? (дід Платон і дід Савка посеред Десни потопили свій човен разом із фашистами, ціною власного життя).

– Чи можна вчинок дідів Платона і Савки назвати подвигом? Чому? (так. Ціною власного життя старенькі дідусі подали моральний урок багатьом молодим бійцям).

– Прочитайте слова діда Платона: *«Душа, хлопче, вона буває всяка. Одна глибока та бистра, як Дніпро, друга, як Десна ось, третя, як калюжка по-кісточки, а часом буває, що й калюжки нема, а так щось мокреньке, неначе, звиняйте, віл покропив»* (с. 138).

– Визначте тему повісті «Ніч перед боєм» (відображення віри у перемогу звичайних людей Платона Півторака і діда Савки, розкриття їх ролі у формуванні світогляду Петра Колодуб та інших героїв-захисників Вітчизни).

– Визначте ідею твору (оспівування героїзму, патріотизму самопожертви діда Савки і діда Платона; засудження боягузтва, зневіри, дезертирства).

– Які проблеми порушує автор в оповіданні? (життя і смерті, війни і миру, поколінь, патріотизму).

– Підберіть синоніми до слова «відступати», використавши словник синонімів і текст твору (відступати – втікати – зрікатися – відходити – зраджувати – подаватися – задкувати – пасувати).

3.2. Проблемне запитання

Чому О. Довженко наводить влучні філософські роздуми про війну в діалогічне мовлення персонажів? Яку роль вони відіграють? (О. Довженко широко вводить у тканину твору діалоги, які є виразниками психічного стану людини. Функціональна роль діалогів велика, бо порушується полемічна проблематика, зокрема осмислюються політичні, морально-етичні ідеї).

3.3. Пізнавальне завдання

– Окресліть сутність поняття іронія? (іронія – прихована насмішка; глузування, кепкування, глум);

– Дід Платон – життєлюб, з іронією говорить відступаючим: *«Скільки вас там може убити тая танкетка?»* (с. 139). Наведіть приклади з тексту, де головні герої в іронічній формі розмірковують про війну. У чому полягає використання такої форми оповіді?

– *«Марно н'єте. Це, хлопці, не ваші напої. Це напої бабські»* (с. 139) (герой виражає глузливо-критичне ставлення до відступаючих).

– *«Іди, не крутись перед очима», «Ідіть собі під три чорти... Чорт вас носить»* (с. 137–138) (Письменник використовує апатію як маску, але діду Платону аж ніяк не байдуже до всього, що діється).

3.4. Коментар учителя

Письменник вводить іронію в репліки своїх персонажів з метою відображення особистого ставлення автора до віддзеркалення подій Другої світової війни.

IV. Підсумок уроку

4.1. Заключне слово вчителя

Отже, Олександр Довженко в оповіданні «Ніч перед боєм» змалював страшні реалії Другої світової війни. Дід Савка і дід Платон – справжні захисники й патріоти своєї держави, які не словом, а ділом зробили свій вклад в майбутню перемогу українського народу над нацистами.

4.2. Робота з епіграфом

Повернемось до епіграфа нашого уроку: «Лише сильним дано право на безсмертя» (Олександр Довженко).

– Чи справді для того, щоб здобути безсмертя потрібно бути сильним? (так, тому що сильні люди здатні на величні вчинки, які зможуть змінити хід історії)

– Чи є в наш час такі захисники як дід Савка і дід Платон? (так, кіборги, які захищали Донецький аеропорт; воїни-добровольці, які й сьогодні захищають наші території від нападників);

– Як ви гадаєте, чи актуальні ці рядки в наш час? (так, тому що й сьогодні Україна потерпає від війни).

4.3. Оцінювання з мотивацією

V. Оголошення і коментар домашнього завдання

1. Написати твір на тему: «Платон і Савка – уособлення всього українського народу, його невмирущого духу» (для всіх);
2. Виконати завдання (письмово в зошиті) на сторінці підручника № 141;
3. Створити буктрейлер до оповідання «Ніч перед боєм» (за бажанням).

Список використаної літератури

1. Авраменко О. М. Українська література : підручник для 8 класу загальноосвітніх навчальних закладів. К : Грамота, 2016. 256 с.
2. Новиков А. О., Гриневич В. Й., Привалова С. П. та ін. Вивчення творчості Олександра Довженка в школі : навчальний посібник / за ред. проф. А. О. Новикова. Харків: Основа, 2014. 144 с.
3. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів для 5–9-х класів / за ред. Р. В. Мовчан, Н. І. Шинкарук, О. М. Івасюк, Л. І. Кавун, О. І. Неживий. Київ, 2017. 82 с.

(Додаток Г)**Літературна вікторина****«Довженкознавці»**

Мета: у цікавій формі донести учням інформацію про унікальність Олександра Довженка як письменника, громадського й культурного діяча. У ході літературної вікторини перевірити знання учнів щодо літературного доробку митця.

Завдання виховання:

- ✓ поглибити й систематизувати знання учнів про життєвий і творчий шлях Олександра Довженка;
- ✓ формувати компетентне ставлення дітей до світоча українського письменства;
- ✓ виховувати почуття патріотизму й національної свідомості учнів.
- ✓ перевірити якість засвоєння прочитаних текстів;
- ✓ розвивати уважність, логіку, тезаурус;
- ✓ виховувати шанобливе ставлення до постаті Олександра Довженка та його літературного доробку.

Форма проведення: літературна вікторина.

Діяльнісна структура: фронтальна (прослуховування вчителя, товаришів, перегляд відеороликів, осмислення отриманої інформації, участь у підготовці ілюстративного матеріалу, організація виставки книжок О. Довженка).

Обладнання: портрет письменника, «Слова мудрості Довженка», капелюх, вислови про письменника відомих письменників і громадських діячів, відеоролики: «Обличчя української історії. Олександр Довженко», уривки з кінострічок «Арсенал», «Щорс», «Звенигора», «Земля», засоби ТЗН (ноутбук, проектор).

Місце проведення: класна кімната.

План заходу**I. Організаційний етап**

1.1. Прочитання акровірша про О. Довженка з використанням мультимедійної презентації

1.2. Коментар учителя

II. Реалізаційний етап

2.1. Перегляд відео «Обличчя української історії. Олександр Довженко»

2.2. «Біографи»

2.3. «З якого це твору?»

2.4. «Чи уважний ти читач?»

2.5. «У вирі кіно»

III. Підсумковий етап

3.1. Підбиття підсумків, нагородження дипломами

3.2. Заключне слово вчителя

3.3. «Серця мудрості Довженка»

Зміст заходу

I. Організаційний етап

1.1. Прочитання акровірша про О. Довженка з використанням мультимедійної презентації

О скільки труднощів довелось йому пройти:

Лабіринтів численних, що ведуть до мети.

Екзаменів життєвих не скласти експромтом,

Коли небезпека чатує вже над горизонтом.

Стилос, а не стилет обрав він за зброю собі

Адепт українства, коли довкола німі.

Найвищу насолоду знаходив у праці.

Де смерть полювала найбільше, у шанці,

Ревно вимальовував кожне слівце,

Допоки билосся хворобливе серце.

Овації складають йому ще й досі

Він орієнтир у нескінченнім хаосі.

Живуть його слова в наших думках –
 Еліксир патріотизму на битих шляхах.
 Нуртують вороги, бояться, що повстануть
 Колись сліпі й німі на оборону стануть –
 Охапки бід тоді в минуле кануть.

1.2. Коментар учителя

Як ви вже здогадалися, сьогодні ми говоритимемо про видатного українського письменника, кінорежисера, публіциста й палкого патріота Олександра Петровича Довженка.

«Я був задуманий на більше» – ці слова, які висловив на схилі літ Довженко чи не найповніше характеризують невичерпність його таланту. За свідченнями сучасників – це був один із тих світочів українського письменства, який здатен «розбурхати» після довгої сплячки тисячі українців й посіяти в їхніх серцях паростки національної свідомості.

Постать Олександра Довженка (як і його літературний доробок) упродовж багатьох років привертала увагу чимало науковців, філософів і просто поціновувачів гарних художніх творів.

II. Реалізаційний етап

2.1. Перегляд відео «Обличчя української історії. Олександр Довженко»

2.2. «Біографи»

- Коли і де народився Олександр Петрович Довженко? (*10 вересня 1894 р., хутір В'юнище у межах смт Сосниця*);
- скільки дітей було у родині Довженків (*14*);
- чому О. Довженко вступив саме до Глухівського вчительського інституту (*не тому, що хотів стати вчителем, а тому, що мав право скласти туди іспити, та й стипендія там була 120 карбованців на рік*);
- кому письменник зобов'язаний своїм порятунком з концтабору (*Василю Еллану-Блакитному*);
- як звали першу дружину Олександра Довженка? (*Варвара Крилова*);

- до якої партії Довженко вступає на початку 1920 р.? (*партія боротьбистів*);
- під яким псевдонімом виходили карикатури О. Довженка у газеті «Вісті ВУЦВК» (*«Сашко»*);
- де познайомився Довженко зі своєю другою дружиною? Хто вона була за фахом? (*на Одеській кінофабриці; кіноактриса*);
- коли та яким сценарієм дебютував Довженко на кінематографічній арені (*«Вася-реформатор», 1926 р.*);
- кому написав листа митець із проханням допомогти йому розвивати свою творчість, а також захистити? (*Йосипу Віссаріоновичу Сталіну*);
- засвідчіть про діяльність Олександра Довженка в роки Другої світової війни (*митець перебуває на фронті, в якості військового кореспондента газет «Красная Армия», «Красная звезда», «Известия»*);
- який сценарій Довженка був заборонений тодішнім керівництвом для екранізації, а самого письменника звинувачено у відвертому націоналізмі? (*«Україна в огні»*);
- коли та де помер О. Довженко? (*25 листопада 1956 року, на дачі у Підмосков'ї*);
- де похований Олександр Довженко? (*на Новодівочому кладовищі в Москві*).

2.3. «З якого це твору?»

- «Сучасне завжди на дорозі з минулого в майбутнє» (*«Зачарована Десна»*);
- «Не з тієї пляшки наливаєте. П'єте ви, як бачу, жаль і скорботи. Марно п'єте. Це, хлопці, не ваші напої. Це напої бабські. А воїну треба напитися зараз кріпкої ненависті до ворога та презирства до смерті. Ото ваше вино» (*«Ніч перед боєм»*);
- «Я проб'юсь до тебе через усі пожежі, через усі доти, через все на світі. Яка б ти не була, я вернусь до тебе. Хай ти будеш чорна, і хвора, і понівечена ворогом, хай посивієш ти від горя і сліз і побіліє твоя коса, хай

ритимеш ти шанці проти мене, і плестимеш колючі німецькі дроти проти мене, і сіятимеш для ворога хліб під нагаями, ти зостанешся для мене прекрасною, як і зараз прекрасна ти» (*«Незабутнє»*);

– «У цього народу є нічим і ніколи не прикрита ахіллесова п'ята. Ці люди абсолютно позбавлені вміння прощати один одному незгоди навіть в ім'я інтересів загальних, високих. У них немає державного інстинкту...» (*«Україна в огні»*);

– «Я син свого часу і весь належу сучасникам своїм» (*«Зачарована Десна»*);

– «Є в житті кожного народу часи, коли нікому ніщо не прощається, коли всяке добро або зло, зроблене людиною, падає на незримі чаші найтонших терезів історії» (*«Відступник»*);

– «Та я трудився для Вітчизни в великий час з великими людьми і тому частину їх безсмертя прийняв на себе, і став я, моя мила... холодний, на сторожі поколінь» (*«Бронза»*);

– «–Ви виграли генеральну битву майже без всяких засобів до перемоги, – сказав зворушено хірург. – Дякую вам. Ви навчили мене жити. Я схиляюсь перед благородством вашої волі» (*«Воля до життя»*);

– «Хочеться говорити про життя, про його величні відкриття серед наших благородних людей і з подякою схилити голови перед юнаком, що поніс труд бою і піднісся до безсмертя в смертному нерівному бою» (*«Стій, смерть, зупинись!»*).

2.4. «Чи уважний ти читач?»

1. Микола Дудка	А. «Відступник»
2. Мефодій	Б. «Тризна»
3. Віктор Гусаров	В. «Воля до життя»
4. Лук'ян Бесараб	Г. «Україна в огні»
5. Петро Колодуб	Ґ. «Мати»

6. Лаврін Запорожець	Д. «Ніч перед боєм»
7. Дід Семен	Е. «Сстій, смерть, зупинись!»
8. Марія Стоян	Є. «Зачарована Десна»

Відповідь: 1 – В, 2 – А, 3 – Е, 4 – Б, 5 – Д, 6 – Г, 7 – Є, 8 – Г.

2.5. «У вирі кіно»

(учням потрібно вгадати назву фільму Довженка, переглянувши уривки до них. Учитель зачитує стислу характеристику сюжету).

– події у кінострічці віддзеркалюють повстання робітників київського заводу в січні 1918 р. (*«Арсенал»*);

– цей сценарій Довженко писав упродовж 11 місяців. Режисер відтворює маршрути боїв радянського військового діяча, який воював проти Української Народної Республіки (*«Щорс»*);

– сюжет фільму розповідає про всі етапи історії України: скіфи й варяги, українське козацтво, гайдамаки, Перша світова війна, громадянська війна. Дванадцять епізодів, які пов'язані навколо одного діда, який знає, де захований скарб. Сценарій цього фільму написали Майк Йогансен та Юрко Тютюнник (*«Звенигора»*);

– сучасники запевняють, що цей фільм змінив кінематограф. Реабілітували цю кінострічку лише через 30 років після її виходу. За сюжетом бідні селяни відбирають землю у бідних куркулів. Чорно-білу стрічку майже півроку знімали в одному із сіл на Полтавщині. Олександра Довженка звинувачували в тому, що за картинами стиглих яблук, золотої пшениці, кавунів та соняхів тема колективізації відходить на другий план (*«Земля»*).

III. Підсумковий етап

3.1. Підбиття підсумків, нагородження дипломами, солодкими подарунками.

3.2. Заключне слово вчителя

Життя Олександра Довженка нагадує трагічний сценарій про хлопчика, який завдяки драмам долі став генієм, якого визнали лише після смерті. Він завжди був патріотом. Його твори становлять високу художньо-естетичну цінність в українській літературі, а кінострічки здобули численні винагороди у багатьох країнах світу.

3.3. «Слова мудрості Довженка»

Нехай же частинка мудрості Довженка буде завжди з вами (*учні витягують по черзі з капелюха*). Це вислови письменника, які стали вічними впродовж усього життя:

- Найбільший скарб усього людського є сама людина.
- Дитинство дивується; молодість обурюється; тільки літа дають нам рівновагу.
- Життя – це безупинний і найскладніший процес прагнень, ідей, думок...
- Людська душа – це чаша для горя. Коли чаша повна, скільки не лий уже більше не вміститься.
- Коли ти дивишся – це ще не значить, що ти бачиш.
- Двоє дивляться: один бачить калюжу, другий – зорі.
- Ніщо не проходить даром, сатрапство й дурість особливо.
- Історія – це святая святих народу, недоторкана для злодійських рук.
- Народ не прощає поганих генералів.
- Життя таке коротке. Поспішайте творити добро.
- Багатство – сила, бідність – слабкість.
- Нема ворога лютішого, як колишній друг.
- Прийшло до тебе щастя – побажай, щоб зігрівало воно і твого товариша.
- Якщо чуєш жарт, шукай у ньому приховану правду.
- Тільки велика мета народжує великі характери...
- Тільки сміхом можна беззлобно знищити зло.

– Любіть землю! Любіть працю на землі, бо без цього не буде щастя нам і дітям нашим ні на якій планеті.

– Ті держави здатні ставати великими, у яких великими є прості люди.

– Художній твір – завжди протест на користь чи проти когось або чогось.

– Українська пісня – це бездонна душа українського народу, це його слава.

– Людина міряється там, в чому вона досягла висот.

– Всяка справа має свою нудьгу.

Список використаної літератури

1. Довженко О. П. Кіноповісті. Оповідання. Київ : Наукова думка, 1986. 709 с.

2. Новиков А. О., Гриневич В. Й., Привалова С. П. та ін. Вивчення творчості Олександра Довженка в школі : навчальний посібник / за ред. проф. А. О. Новикова. Харків: Основа, 2014. 144 с.

3. Цінько С. В. Подорож у світ Олександра Довженка : урок української літератури у 6 кл. : методика л-ри. *Укр. мова і л-ра в школі*, 2010. № 2. С. 23–26.

